

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ**

Тошкент Молия институти

“Банк иши” кафедраси

“Банк иши” бакалавр йўналиши бўйича

“ПУЛ, КРЕДИТ ВА БАНКЛАР” фанидан

Маъруза матнлари

**Тузувчилар: и.ф.н.Ў.Абдуллаев,
к.ўқ.И.Жўраев**

**Кафедра мажлисининг 28 август 2012 йил
№1 баённомасида тасдиқланган ва тавсия
этилган**

Кафедра мудири:

_____и.ф.н.,доц. С.Х.Норқобилов

Тошкент-2012

1-мавзу: «Пул, кредит ва банклар» фанининг предмети ва вазифалари.
Пулнинг зарурлиги.

1. «Пул, кредит ва банклар» фанининг предмети ва вазифалари. Фаннинг бошқа фанлар билан узвий боғлиқлиги. Бозор иқтисодиётига ўтишда фаннинг мақсади ва вазифалари.
2. Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида пул муносабатларининг бозор муносабатларига мувофиқлиги.

1. «Пул, кредит ва банклар» фанининг предмети ва вазифалари. Фаннинг бошқа фанлар билан узвий боғлиқлиги. Бозор иқтисодиётига ўтишда фаннинг мақсади ва вазифалари.

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози шароитида пул муомаласи, кредит тизими, хусусан Ўзбекистон Республикаси кредит тизимини ўзига хос хусусиятлари, банк тизими, Ўзбекистон Республикаси банк тизимини ислоҳ қилиш ва эркинлаштириш, банкларда бозор талабларига мос келувчи хизмат турларини тадбиқ қилиш, мижозларнинг талаб ва таклифларини ҳисобга олиш, янги кредит воситаларини қўллаш, турли кредит институтларини ташкил этиши билан боғлиқ жараёнларини юзага келтирди.

Бу фаннинг мақсади ва вазифаси талабаларни банк тизимида мустақил ишлашга тайёрлашдан иборат.

«Пул, кредит ва банклар» фани банк тизими учун иқтисодчи банкирларни тайёрлашда етакчи назарий фанлардан бири ҳисобланади. Унда пул муомаласини ташкил топиши, пул тизимини такомиллаштириш, миллий валютани барқарорлигини таъминлаш, банкларнинг келиб чиқиши, уни ривожланиш босқичлари, Ўзбекистон Республикаси банк тизимини шаклланиши, банк тизимини барқарорлигини таъминлаш, бозор иқтисодиёти шароитида кредитни ривожлантириш қонуниятлари, кредитнинг шакллари, зарурлиги, тижорат банкларининг ликвидлиги каби масалалар кўриб чиқилади.

Шундан келиб чиқиб:

- талабалар фанни ўрганиш даврида ҳар бир ўтиладиган мавзу бўйича ўқитувчи томонидан сўраладиган «таянч» ибора, тест саволларига жавоб бериб, тегишли масалани еча олиши;

- ўқиш даврида ёзма назорат ишларини бажариши ва рефератлар тайёрлаши;

- фанни ўзлаштириш натижасида ва келажакда талаба банк фаолиятида бўладиган ўзгаришларни таҳлил қилишни билиши лозим.

«Пул, кредит ва банклар» фани институтда ўрганиладиган бошқа иқтисодий фанлар билан узвий боғлиқдир.

«Пул, кредит ва банклар» фани ўқув режасидаги гуманитар фанлар билан, жумладан, «Иқтисодиёт назарияси», «Иқтисодий таълимотлар тарихи» каби фанлар билан узвий боғлиқ ва махсус фанлар, яъни , «Молия» «Банк иши», «Банк аудити», «Банкларда бухгалтерия ҳисоби ва операцион техника», «Молиявий ва бошқарув таҳлили» ва бошқалар билан ўзаро боғлиқ.

Бозор иқтисодиёти асосида товар-пул муносабатлари ётади. Товар-пул муносабатлари – товар ишлаб чиқариш, товарларни айирбошлаш ва пул муомаласига хос муносабатларни ифода қилади. Бозор иқтисодиёти эркин товар-пул муносабатларига асосланган иқтисодий монополияни инкор қилувчи, ижтимоий тараққиётга, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш йўналишига эга бўлган ва бошқарилиб бориладиган иқтисодиётдир.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодиётида бозор муносабатларини қарор топтириш долзарб омиллардан бўлган пул, кредит ва банклар тизимида ҳам чуқур ўзгаришларни амалга оширишни тақозо қилади. Бозор муносабатларига ўтиш иқтисодий категория сифатида пулнинг, кредитнинг, фоиз, солиқ ва бошқа категорияларнинг моҳияти ва аҳамиятига бошқача ёндашиш зарурлигини тақозо қилади.

Бозор муносабатларига ўтиш шароитида банк-молия тизимининг аҳо-мияти тубдан ўзгармоқда. Бозор муносабатларини бошқариш соҳасида давлат томонидан олиб бориладиган барча ишларнинг оғирлик маркази ана шу тизимларга кўчди.

Шу сабабли, банк тизимини такомиллаштириш, банкларнинг муста-қиллигини ва пул муомаласидаги ахвол учун жавобгарлигини ошириш, пул-кредит муносабатларини тартибга солиш, сўмнинг барқарорлиги ва юксак нуфузини таъминлаш соҳасидаги муаммоларни ўрганиш, шунингдек, тегишли илмий хулосалар чиқариш ва тавсияларни ишлаб чиқиш ўта долзарб масалалардан ҳисобланади.

Бугунги кунда қуйидаги саволлар илмий нуқтаи назардан ўз жавоб-ларини кутмоқда:

- Нақд пул ва кредит эмиссиясининг ўсишига сабаб нима?
- Аҳоли қўлидаги пулнинг ҳаракатсиз туриб қолишига қандай қилиб йўл қўймаслик мумкин?
- Миллий валюта курсининг алмашуви ва барқарорлашувини таъминлаш учун қандай тадбирлар амалга оширилиши керак?
- Инфляциянинг олдини олиш ва уни пасайтириш омиллари нималардан иборат?

Бозор муносабатларини талаб даражасида ташкил қилиш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш, кенгайтириш ва шу асосида иқтисодий тараққиётга эришиш кредитдан фойдаланишни, банклар фаолиятининг самарадорлигини оширишни, кредитдан фойдаланишда салбий ҳолларнинг олдини олишни тақозо қилади. Ҳозирги вақтда тижорат банклари томонидан бериладиган кредитларнинг салмоғи ва сифати соҳасида анча муаммолар мавжуд.

Ҳар бир жамиятда банк тизими иқтисодиётнинг муҳим ва ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Тарихан товар ишлаб чиқариш ва муомала жараёнининг ривожланиши банкларнинг ривожланиши билан ўзаро боғлиқ ҳолда тараққий қилиб борган. Банклар хўжаликларга кредит бериш, корхона, ташкилотлар ўртасида ҳисоб-китобларни ўтказиш жараёни, капитал ҳаракатида воситачи сифатида майдонга чиқади. Бозор иқтисо-диёти шароитида банк тизимида катта таркибий ўзгаришлар юзага келди ва банкларнинг таркиби ва улар бажарадиган функциялар ҳамда уларга юкланган вазифаларнинг моҳияти ва сифати ўзгариб бормоқда. Банклар маъмурий-буйруқбозлик тизимида ишлашдан янги бозор муносабатлари шароитида ишлашга ўтди. Бозор муносабатлари шароитида ишлаш банклардан янги хизмат турларини татбиқ қилишни, миқдорларнинг қизи-қишларини ҳисобга олишни, уларга хизмат кўрсатишнинг янги усулла-рини жорий қилишни, янги кредит воситаларини банк фаолиятида қўллашни, турли хил кредит институтларининг барпо қилишни тақозо қилди.

Бозор иқтисодиёти банкларнинг ўрни ҳамда фаолиятининг муҳимлиги, пул, кредит ва банк тизимининг такомиллашиб боришини, шу соҳада малакали кадрлар тайёрлашни ва мавжуд муаммолар ечимини топиш-ни тақозо қилади.

Ҳар бир иқтисодий категорияда амал қилувчи ҳамда мамлакат ривожланишининг асосий дастакларидан бири пул бўлиб, бозор иқти-содиётига ўтиш ва унда иш юритишда пулнинг мавқеи ва аҳамияти янада ошиб боради. Дарҳақиқат, пул - «бозор тили» деб бекорга ай-тишмаган. Ҳар бир иқтисодий ахборот, товарлар ва хизматлар баҳоси, тўловлар, даромадлар ва харажатлар, молиявий талаблар ва мажбу-риятлар, иқтисодий алоқалар макро ва микро даражаларда фақат пул-да ифода қилинади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида пулнинг аҳамиятининг ошиши шундаки, жамиятимизда мавжуд юридик ва жисмоний шахс-лар фаолияти ҳамда уларнинг натижаси даромади пул билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам, пул барча иқтисодий ривожланиш поғоналарида одамларни ўзига жалб қилиб келган.

Австралиялик иқтисодчи олим К. Менгернинг фикрича, Арасту ва Афлотундан бошлаб XX асрнинг бошигача пул тўғрисида жаҳонда беш-олти мингдан ортиқ махсус ишлар чоп қилинган. Агар биз, ҳозирги кунда пул тўғрисида ёзилган ва чоп қилинган адабиётлар сони бир неча марта ошиб кетган, десак муболаға бўлмаса керак. Тадқиқотлар шунчалик кўп бўлишига қарамасдан, пул ва унинг хусу-сиятлари, ҳар бир тизимда ишлатилиши, роли, иқтисодиётга таъсири, нега алоҳида олинган индивидумлар қўлида пулнинг кўпайиши, улар бойлигининг кўпайишига олиб келади-ю, жамият миқёсида муома-ладаги пул массасининг кўпайиши жамият бойлиги ортиб боришига салбий таъсир кўрсатади, деган саволларга ҳали тўлиқ жавоб берил-ган эмас.

Пул ва унинг вазифалари тўғрисида мавжуд хорижий мамлакатлар иқтисодчиларининг қўлланмаларини олиб қарайдиган бўлсак, пулнинг келиб чиқиши тўғрисида икки хил ғоя мавжудлигини кўриши-миз мумкин. Булар рационалистик ва эволюцион ғоялардир.

Рационалистик қарашнинг асосчиларидан бири Арасту бўлиб, у пулнинг келиб чиқишининг асосини ўзаро бир-бирига тенг қийматни ҳаракатга келтирувчи бирор бир махсус «қурол», кишилар орасида ўзаро келишув натижасида қабул қилинган шартли бирлик эканини айтади. Ўзаро товарларни алмаштиришда пул қатнашмаганда, товарни сотиш жараёни товарни сотиб олиш жараёни сифатида юзага келган. Товарлар ўртасидаги пропорция тасодифан, масалан, соти-лиши керак бўлган маҳсулотга талаб қай даражада ва унинг миқдори кам-кўплигига боғлиқ ҳолда ўрнатилган. Кейинчалик, шу товарлар ичидан умумий эквивалент сифатида баъзи товарлар ажралиб чиқди. Жамиятнинг ривожланиши муомалага металлларнинг кириб келишига олиб келади.

Ривожланишнинг биринчи босқичларида мис, бронза, темир ишлатилиб, алмашинув Т-П-Т шаклида олиб борилган. XVIII асрларнинг охиригача пул томонлар ўртасидаги шартнома воситаси деб қараб келинган. Ҳозирги вақтда ҳам баъзи чет эл олимлари, масалан, Поль Самуэльсон пулни сунъий социал шартлашиш белгиси¹ деб изоҳлаган. Бошқа америкалик олим Жон Гелбрейт қимматбаҳо металларнинг пул вазифасини бажариши бу кишилар ўртасидаги келишувнинг махсули эканлигини уқтиради.

Узоқ йиллар давомида собиқ СССРда пул ва пул муомаласи соҳасидаги тадқиқотлар К. Маркснинг таълимоти асосида олиб борилган. У пулнинг келиб чиқишини тадқиқ қилишда А. Смит, Д. Рикар-доларнинг тадқиқотларига асосланган ҳолда, пулнинг моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилган. Шунингдек, у пулнинг ўзи ҳам товар эканлигини, пулнинг келиб чиқиши босқичларини изоҳлаб бера олди. У олтин ва кумуш қазиб олиш ва ишлатиш учун маълум меҳнат сарф-ланади, шу меҳнат олтин ва кумушда гавдаланган ҳолда, бошқа товарларнинг қийматини ўлчашнинг асоси бўлиб хизмат қилади, деб кўрсатган. Ҳозирги вақтда юқоридагига ўхшаган реал пуллар ўрнига ўз қийматига эга бўлмаган қоғоз ва кредит пуллар муомалада ишла-тилмоқда. Шунинг учун қоғоз ва кредит пуллар пул келиб чиқиши тўғрисидаги рационалистик концепциянинг тўғридан-тўғри исботи бўла олмайди. Қоғоз пуллар юзага келгунча, жамият бир неча ривож-ланиш босқичларини босиб ўтган.

Пулнинг келиб чиқиш тарихи кўпроқ пулнинг эволюцион наза-рияси билан боғлиқ. Товар муомаласининг эволюцион ривожланиш жараёнида умумий эквивалент шаклини ҳар хил товарлар ўйнаган. Ҳар бир жамоа ўз товарини эквивалент сифатида ўртага қўйган. Ле-кин жамият тараққиёти шу товарлар ичидан икки гуруҳ товарларнинг ажралиб чиқишига олиб келди. Булар – биринчи эҳтиёж учун зарур бўлган товарлар ва зебу зийнат товарларидир.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши натижасида деҳқончилик ва чорвачиликдаги меҳнат тақсмоти, товар турларининг кўпайиши ал-машинув жараёнининг янада ривожланишини тақозо қилди. Алмаши-нув жараёнида товар эгалари ўзаро мулоқотда бўлиб, товарнинг эгаси ўз маҳсулотини (мулкни) баҳолаган. Шу баҳолаш жараёни бирор ўлчов бирлиги бўлишини тақозо қилган. Ўтган асрдаги иқтисодчилар пул – бу товарларнинг товари, деб ифодалашган ва унинг қуйидаги хусусиятларини изоҳлаб беришган: Биринчидан, пулнинг истеъмол қийматида бошқа товарларнинг қий-мати ўз ифодасини топади. Иккинчидан, пулда ифодаланадиган аниқ меҳнат асосини абстракт меҳнат ташкил қилади. Учунчидан, пулда ифодаланувчи хусусий меҳнат ижтимоий меҳнат сифатида намоён бўлади.

Шунга асосланган ҳолда, пул ҳам товар, лекин бошқа товарлардан фарқ қилувчи хусусиятларга эга бўлган махсус товар деган хуло-сага келиш мумкин. Унинг махсус

¹ Самуэльсон П. Экономика.- М.:1964, - 64 б.

товар сифатида хусусияти шунда-ки, у барча товарларнинг қийматини ўзида ифода қилувчи, умумий эквивалент ҳисобланади.

Умумий эквивалент ролини узоқ йиллар давомида олтин бажа-риб келган бўлса-да, товар ҳўжалигининг ва пул муомаласининг ри-вожланиши қоғоз пуллар, бошқа кредит воситалари юзага келишига, кредит ва пул маблағларининг банкда бир сўётдан иккинчи сўётга ўтказилиши каби жараёнлар бўлишига олиб келган.

Пул қандай шаклда бўлишидан қатъий назар пул бўлиб қолаве-ради. Юқоридагиларга асосланган ҳолда, пулнинг моҳиятини қуйи-дагича таърифлашимиз мумкин. Пул – бу махсус товар, умумий экви-валент бўлиб, абстракт меҳнат харажатларини ўзида акс эттиради ва товар ҳўжалигидаги ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларини ифодалайди.

Бу таъриф пулнинг барча хусусиятларини ўзида тўлиқ ифода-лайди, деб айтишимиз мумкин. Булар, биринчидан; пулнинг бошқа товарлардан ажралиб турувчи махсус товарлиги; иккинчидан пул бу умумий эквивалент ягона товар бўлиб, қолган товарларнинг қий-матини ўзида ифода қилиши, (бошқа хоҳлаган бир товар бу хусу-сиятга эга бўла олмайди); учинчидан, пулнинг эквивалент сифатида товарни яратишга кетган меҳнат ва бошқа харажатларини ўзида ифо-да қилиши; тўртинчидан, пулнинг ҳар бир иқтисодий тизимда, товар ишлаб чиқаришда кишилар ўртасида юзага келадиган иқтисодий муносабатларини ифода қилиши ва бошқалардир.

Пул тўғрисидаги эволюцион назария унинг ўлчов бирлиги ва муомала воситаси эканлигини очиб беради.

Чет эл иқтисодчилари пулнинг иқтисодий категория сифатида моҳияти ва заруруриятига кам эътибор қаратганлар. 1857 йилда та-ниқли инглиз иқтисодчиси У.Джевонс, иқтисодий фанлар учун пул масаласи бу геометриядаги айлана квадратурасига тенг демакдир, де-ган экан. Шунинг учун чет эл иқтисодчилари бу бобни четлаб ўтиш-ган. XX асрнинг 50 - йилларидаги дарсликларнинг муаллифлари пул-нинг моҳиятидан кўра унинг иқтисодиётга, ишлаб чиқариш ва банд-лик, моддий ресурслар ва улардан фойдаланишга таъсирини ўрга-ниш муҳимроқдир, деб таъкидлашган ва кўп чет эл олимлари шу йў-налишда иш олиб боришган. Ҳозирги вақтда пул тўғрисида бизда мавжуд чет эл адабиётларида кўрилган масалалар фикримизнинг ис-боти бўлиши мумкин. Ҳақиқатан ҳам, бозор иқтисодиётга ўтиш ша-роитида пулнинг зарурлиги, моҳиятини тадқиқ қилишдан кўра, пул-нинг иқтисодиётга, ишлаб чиқаришга, бандликка таъсирини тадқиқ қилиш жамиятимиз учун аҳамиятлироқ деб ўйлаймиз.

Пулнинг турлари. Пул ўзининг эволюцияси жараёнида металл (олтин, кумуш, мис), қоғоз, кредит пуллар шаклида ишлатилиб келган. Қийматни ўзида ифодалашига кўра пуллар икки турга бўлинади:

- ҳақиқий пуллар;
- ҳақиқий пул издошлари - қиймат белгилари.

Ҳақиқий пуллар номинал қийматини ўзида ифодаловчи, реал қийматга эга бўлган металл пуллар бўлиб, улар ҳар хил шаклларда чиқарилган ва кейинчалик амалиётда қулай бўлган айлана (шу шакл-да металл емирилиши кам бўлади) шаклда чиқарилган. Тарихий маълумотларга кўра, биринчи тангалар бундан 26 аср олдин Лидия ва Хитойда, VII асрларда ҳозирги Марказий Осиё давлатларида, IX-X асрларда Киев Русида зарб қилинган. XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида тангалар, асосан, олтиндан зарб қилинган, кейин-чалик, олтин ва бошқа қимматбаҳо металлларни қазиб чиқариш қийин-лашуви, ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ва тўлов, муомала воси-тасига бўлган эҳтиёжнинг ошиши натижасида муомалага қиймат бел-гиларини киритиш зарур бўлиб қолди. Олтин ва кумуш муомаладан йўқола борди.

Қоғоз пуллар. Пулнинг бу тури ҳақиқий пулларнинг вакили бў-либ, пулнинг муомала функцияси ривожланиши натижасида юзага келган.

Қоғоз пуллар юзага келишининг қуйидаги босқичларини келти-риш мумкин.

1-босқич – тангаларнинг узоқ вақт муомалада бўлиши, қўлдан-қўлга ўтиши натижасида емирилиши;

2-босқич – тангадаги металл таркибининг бузилиши. Давлат томо-нидан онгли равишда давлат хазинасига тушумни ошириш мақсадида тангалар металл (олтин, кумуш) миқдорининг камайтирилиши;

Бу босқичда танга таркибининг бузилишига олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо металлларни қазиб чиқариш қийинлиги, улар захи-раларининг камлиги ҳам сабаб бўлган.

3-босқич – давлат томонидан эмиссион даромад олиш мақсадида хазина билетларининг чиқарилиши.

биринчи қоғоз пуллар XII асрда Хитойда чиқарилган, деб кўр-сатилади. Лекин тарихий маълумотларга қараганда, 700 йилларда кумуш тангалар чиқарилгунга қадар, Бухоро давлатида қоғоз матери-аллардан пул сифатида фойдаланилган экан.

Қоғоз пуллар Америка ва Европада XVII- XVIII асрларда, Рос-сияда 1769 йилда чиқарилган.

Қоғоз пуллар деб, ҳукумат томонидан бюджет тақчиллигини қоплаш учун чиқарилган, металл пулларга алмаштирилмайдиган, ле-кин давлат томонидан маълум курс ўрнатилган пул белгиларига ай-тилади.

Тўла олтин ва кумушдан бўлмаган тангалар муомалада пул си-фатида ишлатилса-да, уларнинг номинал миқдори реал миқдоридан фарқ қилган. Шундай бўлса ҳам, бу тангалар маълум миқдордаги ме-таллни ифодалаган. Қоғоз пуллар бўлса, муомалага чиқарилган вақт-да ва кейин ҳам узоқ йиллар давомида маълум бир миқдордаги олтин-ни ўзида ифода қилган. Аммо бирор давлатнинг пулида металлнинг зарраси ҳам бўлмаган, яъни улар қийматни белгилаб берган, холос.

Қоғоз пулларнинг эмитенти давлат хазинаси ёки эмиссион банк ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида муомалага пул белгиларини Ўзбе-кистон Республикаси Марказий банки чиқаради. Қоғоз пулларнинг табиати уларнинг инфляцияга мойиллигини кўрсатади. Қоғоз пуллар-ни муомалага чиқаришда пул муомаласи қонуни талабларини эъти-борга олиш керак. Лекин амалиётда ҳар доим ҳам шу талаблар эъти-борга олинавермайди. Пул муомалага товар айланмаси эҳтиёжини қоплаш учунгина чиқарилиши керак. Ҳақиқатда пул юқоридагидан ташқари, бюджет тақчиллигини, давлатнинг бошқа харажатларини қоплаш учун ҳам чиқарилади, яъни эмиссия миқдори товар айлан-маси билан чекланмасдан давлатнинг молиявий ресурсларга бўлган талабларига ҳам боғлиқ бўлади. Бу, албатта, муомаладаги пул масса-сининг ўзгариб туришига, аксарият ҳолларда унинг муомалага кера-гидан ортиқча чиқиб кетишига олиб келади. Натижада пулнинг бар-қарорлигига путур етади, унинг кадри тушади, халқнинг давлатга бўлган ишончи пасаяди, тўлов балансининг барқарорлиги йўқолади, (пассив қолдиқ ҳажми ортади) миллий валюта курси тушади ва ҳ. к.

Кредит пуллар

Ишлаб чиқариш ва товар айланмасининг ривожланиши, металл пулларнинг етишмаслиги кредит муносабатларининг ривожланишига олиб келади. Товар ва тўлов айланмасининг эҳтиёжини қоплаш мақ-садида муомалага олтин, кумуш тангалар билан бир қаторда кредит воситалари: чек, вексель, банкноталар чиқарилган.

Кредит пуллар деб кредит муносабатлар асосида юзага келувчи, тўлов воситасини бажарувчи қиймат белгиларига айтилади.

Кредит пуллар ўзининг мустақил қийматиға эга эмас, чунки уларни яратиш учун абстракт зарурий меҳнат сарфланмайди. Кредит пуллар қоғоз пуллардан фарқ қилиб, улар бир вақтнинг ўзида қий-матни ифодалайди ва у кредит ҳужжат бўлиб, кредитор ва қарз олув-чи ўртасидаги иқтисодий муносабатни акс эттиради. Кредит пуллар-нинг асосий турларидан бири векселдир.

Вексель – бу қарздорнинг (оддий вексель) ёки кредиторнинг (ўт-казма вексель - тратта) кўрсатилган суммани, кўрсатилган вақтда ва жойда тўлаш тўғрисидаги ёзма мажбурияти ҳисобланади.

Тижорат векселларнинг оддий ва ўтказма турлари мавжуд. Ун-дан ташқари, маълум суммани қарзга бериш билан боғлиқ бўлган мо-лиявий векселлар мавжуд. Молиявий векселнинг бир тури хазина век-селлари бўлиб, уларда давлат қарздор сифатида иштирок қилади.

Яна векселларнинг ўртоқлик, бронза вексель турлари мавжуд.

Банкнота – кредит пулларнинг етакчи вакилларидан бўлиб, Мар-казий банк томонидан, векселларни ҳисобга олиш йўли билан чиқари-лади.

Ўтмишда банкнота муддатсиз мажбурият бўлиб, хоҳлаган вақт-да уни банкка топшириб, ўрнига унда кўрсатилган суммага олтин ёки кумуш олиш мумкин бўлган.

Вексель банкнотадан қуйидаги хусусиятлари билан фарқ қилади:

- вексель маълум муддатни ўзида ифодалайди (3-6 ой муддатга эга бўлган вексель), банкнота маълум муддат билан чегараланмайди.

- вексель бўйича векселни берган томон уни тўлашни кафолат-ласа, банкнотада уни тўлашни давлат (давлат банки) кафолатлайди.

Банкнота қоғоз пуллардан қуйидагилар билан фарқ қилади:

- келиб чиқиши бўйича қоғоз пуллар асосан муомала воситаси функциясини бажариш асосида, банкноталар тўлов воситаси функ-цияси асосида келиб чиққан:

- алмашинуви бўйича, банкноталар олдин олтин ва кумушга ал-маштирилган, қоғоз пуллар эса металлларга ҳеч қачон алмаштирилма-ган;

- эмиссия қилиниши бўйича қоғоз пулларнинг банкноталардан фарқи бўлган (хазина билетларини Молия вазирлиги, банкноталарни Марказий банк чиқарган)ва ҳ. к.

Ҳозирги замон банкноталари олтинга алмашилмайди. Лекин улар қуйидаги йўллар билан пул муомаласига келиб тушади:

- хўжаликларни банк томонидан кредитлаш орқали берилган кре-дитларнинг бир қисми муомалага кириб келади;

- давлатни кредитлаш. Яъни банкноталар давлатнинг қарз мажбу-рияти сифатида муомалага чиқади;

- актив тўлов балансига эга бўлган давлатларда расмий валюта захираларининг ўсиши орқали ва бошқалар;

Чек вексель ва банкнотадан кейин пайдо бўлган кредит восита-си ҳисобланиб, тўловчининг ўз банкига унинг счётидан маблағни олувчининг счётига ўтказиб қўйиш тўғрисидаги буйруғидир.

Биринчи чеклар тахминан 1683 йилларда Англияда қўлланила бошлаган.

Чекнинг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Исми ёзилган чек – бу чек бир киши номига ёзилади ва уни бошқага бериш мумкин эмас.

2. Ордерли чек – бир киши номига ёзилган ва уни индоссамент бў-йича бошқа шахсга бериш мумкин.

3. Кўрсатилганда тўланиши лозим бўлган чек.

4. Ҳисоб чеки – нақд пулсиз ҳисоб-китобларда қўлланиладиган чек.

5. Акцептланган чек – банк чекни тўлаш бўйича розилик беради ва бошқалар.

Чек ёрдамида банкдан нақд пул олиш мумкин. У билан тўлов-ларни ва бошқа ҳисоб-китобларни амалга ошириш мумкин.

Ҳозирги вақтда кредит пулларнинг замонавий турлари сифатида электрон пуллар ва кредит карточкалардан фойдаланилмоқда.

Банклар фаолиятида ЭҲМ лардан фойдаланиш электрон пуллар ёрдамида қарзларни тўлашни тезлаштиради. АҚШда пул маблағлари-нинг электрон ўтказиш тизими – EFTS (Electronicfunds Transfert System) айланманинг самарали бўлишини таъминламоқда.

Ҳозирги замон амалиётида қўлланилаётган кредит карточкалар нақд пуллар ўрнига ҳисоб-китобларни олиб бориш учун чиқарилган бўлиб, улар жуда қулай ва бир қатор афзалликларга эга. Кредит кар-точка билан барча турдаги чакана савдо ва хизматларга

ҳақ тўлаш мумкин. Ҳозирги вақтда кредит карточкалар банк, савдо хизматлари-ни тўлашга мўлжалланган.

2. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида пул муносабатларининг бозор муносабатларига мувофиқлиги.

Жаҳон молиявий инқирозининг юзага келишида асосий сабаб – молиявий ресурслар билан реал ишлаб чиқариш ҳажми ўртасидаги мутаносибликнинг кескин бузилиши ҳисобланишини таъкидлаш лозим. Пул муомаласи қонунларидан маълумки, иқтисодий соғлом ва барқарор амал қилиши учун муомалага чиқарилаётган пул массаси билан товар ва хизматлар ишлаб чиқариш реал ҳажми ўртасида муайян нисбатга амал қилиниши лозим. Бироқ, миллий иқтисодийларнинг байналминаллашуви ва глобаллашув жараёнлари пул муомаласининг амал қилишига ҳам ўз таъсирини ўтказиб, дастлаб айрим мамлакатлар, масалан АҚШда, кейинчалик кўплаб мамлакатларда мазкур қонунга риоя қилишнинг заифлашувига, кейин эса уни умуман эътиборга олмасликка қадар олиб келди. Жумладан, ўтган асрнинг 70-йилларига қадар амал қилиб келган жаҳон валюта тизимлари пулларнинг олтин ёки товар мазмунини таъминлаш орқали иқтисодий муносабатларнинг барқарорлигига замин яратди. Бироқ, жаҳон амалиётида 1976 йилдан бошқариладиган, сузиб юрувчи валюта тизимига ўтгач, пулнинг олтин мазмуни йўқолиб, асосан АҚШ доллари етакчи валютага айлангач, унинг муомалага чиқарилишини назорат қилиб бўлмай қолди. Кейинги йилларда глобаллашув жараёнининг жадаллашуви таъсирида халқаро иқтисодий алоқаларда қатъий валютага бўлган талабнинг янада кучайиши АҚШ томонидан ҳеч қандай товар билан таъминланмаган пулларнинг муомалага чиқарилиш жараёнини янада тезлатиб юборди. Маълумотларга кўра, муомаладаги пул массаси (нақд, кредит пуллар ва турли тўлов воситалари)нинг товар ва хизматлар ишлаб чиқариш реал ҳажмидан деярли 10 баравар, агар пулнинг айланиш тезлигини ҳам ҳисобга олинса, муомала учун зарур бўлган пул миқдоридан, яъни пулга бўлган талабдан бир неча ўн баравар кўпайиб кетганлигини англатади.

Шу билан бир қаторда, асосан етакчи ривожланган мамлакатларда кузатилган қуйидаги салбий ҳолатлар ҳам молиявий инқирознинг вужудга келишига асосий сабабларидан ҳисобланади:

- нораціонал пул-кредит сиёсатини, ҳамда қайта молиялаш ставкасини сурункали равишда паст даражада ушлаб турилиши натижасида қарзга яшашнинг одатга ва кундалик ҳолатга айланиши;

- молиявий институтларнинг мажбуриятлари билан устав маблағлари ўртасидаги мутаносибликнинг кескин бузилиши;

- қимматли қоғозлар бўйича рейтинг ташкилотлари томонидан сохта хулосалар берилиши;

- молиявий аудит ва профессионал этика тамойилларини бузилиши ва сохта аудит хулосалари тақдим этилиши;

- молиявий рағбатлантириш услуги сифат кўрсаткичларига эмас, балки миқдорий кўрсаткичларга асосланганлиги;

- юқори рискли ва мураккаб ҳосилавий қимматбаҳо қоғозларни вужудга келиши ва ҳоказо.

Президентимиз ўз асарларида дунёнинг ҳозирги вақтда бир қатор етакчи таҳлил ва экспертлик марказлари глобал молиявий инқироз ҳолатини ва унинг юз бериши мумкин бўлган оқибатларига доир материалларни ўрганиш ва умумлаштириш натижасида қуйидаги хулосаларга келаётганлигини таъкидлаб ўтдилар. Яъни, **«Биринчидан, молия-банк тизимидаги инқироз жараёнлари деярли бутун дунёни қамраб олаётгани, рецессия ва иқтисодий пасайишнинг муқаррарлиги, инвестициявий фаоллик кўламининг чекланиши, талаб ва халқаро савдо ҳажмининг камайиши, шунингдек,**

жаҳоннинг кўплаб мамлакатларига таъсир кўрсатадиган жиддий ижтимоий талофотлар содир бўлиши мумкинлиги ўз тасдиғини топмоқда»².

Кейинги йилларда ривожланган мамлакатларда сурункали бюджет тақчиллиги ва салбий ташқи савдо сальдосининг кузатилаётганлиги жаҳон молиявий инқирозининг вужудга келишининг асосий омилларидан бири ҳисобланади (1.1-жадвал).

1.1-жадвал

Дунёнинг айрим мамлакатлари ташқи савдо сальдосидаги ўзгаришлар (млрд.АҚШ долл.)

Мамлакатлар	1996 йил	2007 йил
Ривожланган мамлакатлар, жами	46,2	-798,8
АҚШ	-120,2	-854,7
Япония	65,4	81,0
Европа Иттифоқи	88,5	-228,0
Бошқалар	12,5	202,2
Ривожланаётган мамлакатлар, жами	-87,5	509,7
Хитой	7,2	562,0
Яқин Шарқ ва Африка	5,9	311,0
Бошқалар	-100,6	-363,3

Жадвалдан кўринадики, 1996 йилда ривожланган мамлакатлар ҳиссасига 46,2 млрд. доллар ҳажмдаги ижобий ташқи савдо сальдоси тўғри келган бўлса, 2007 йилга келиб бу кўрсаткич 798,8 млрд. доллар ҳажмдаги салбий сальдони, яъни тақчилликни ташкил қилган. Аксинча, бу даврда ривожланаётган мамлакатларда бутунлай тескари манзара кузатилиб, уларнинг 87,5 млрд. долл. ҳажмдаги салбий ташқи савдо сальдоси 509,7 млрд. долл. ҳажмдаги ижобий ташқи савдо сальдосига айланган.

Жаҳон иқтисодиётида кузатилган бундай номуносиблик ҳолатлари, яъни ривожланаётган мамлакатлар савдо балансида ижобий сальдо ўсаётган шароитда айрим ривожланган мамлакатлар ташқи савдо балансидаги йирик миқдордаги тақчилликнинг вужудга келиши дунё мамлакатлари валюта захираларининг ўзгаришига олиб келди. Хусусан, кейинги йилларда Хитой, Япония, Яқин Шарқ мамлакатлари валюта захиралари кескин ўсди. Маълумотларга кўра, сўнгги пайтларда халқаро валюта захираларининг 3,4 трлн. доллари, яъни жами захираларнинг қарийиб 59% Осиёнинг 10 та йирик мамлакати ҳиссасига тўғри келмоқда.

Аксарият халқаро экспертларнинг эътироф этишларича 2007 йилда АҚШ ипотека бозорларида бошланган инқирознинг авж олиши ва уни жаҳон молиявий инқирозининг келиб чиқишига фаол таъсирини АҚШнинг жаҳон ялпи ички маҳсулотининг асосий истеъмол қилувчиси ҳисобланганлигини келтириб ўтишади. Маълумотларга қараганда, АҚШнинг жаҳон ялпи ички маҳсулотини ишлаб чиқишдаги ҳиссаси 20% ни ташкил қилсада, унинг истеъмолидаги ҳиссаси қарийиб 40%ни ташкил қилади.

Ривожланган мамлакатлар, айниқса, АҚШ давлат ташқи қарзи миқдорининг ўсиб борганлиги ва уни ЯИМга нисбатан салмоғи ўсганлиги инқирозни кучайишининг асосий омилларидан бири бўлди (1.1-расм).

1957 йилдаги Мексикадан хорижий инвестицияларни чиқиб кетиши билан боғлиқ инқироздан етарли хулоса чиқармаган АҚШ ҳукуматининг ташқи қарзлари ўсиб борди ва жами ҳукумат қарзларининг таркибида ташқи қарзларнинг салмоғи қарийиб 44% дан ортиб кетди. Бу ҳолат биринчидан, кредиторларнинг АҚШ миллий иқтисодиётининг барқарорлигидан манфаатдорлигини ортишига ва Федерал бюджетнинг қарзлар амортизацияси ҳамда фоизларни тўлаш учун қарзларга хизмат кўрсатиш бўйича давлат харажатларининг ортишига ҳам олиб келди.

² Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 5-б.

1.1-расмдан кўриниб турибдики, кейинги 4 йил мобайнида хусусан, АҚШ ва айрим Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги давлатлари (Қирғизистондан ташқари) ташқи қарзларининг ялпи ички маҳсулотларига нисбатан салмоғи ортиб борган. Хусусан, 2008 йилда АҚШ ташқи қарзларининг ялпи ички маҳсулотга нисбатан салмоғи қарийб 90% ни ташкил қилган. Бу кўрсаткич Россияда 37% ни, Қозоғистонда 102% ни, Украинада 64% ни ташкил этган. Қирғизистонда эса кейинги 3 йил мобайнида пасайиш тенденцияси кузатилиб 2008 йилда 81% ни ташкил қилган.

Бу борада Ўзбекистон Республикасида ижобий тенденция кузатилмоқда. Яъни, амалга оширилган оқилона иқтисодий сиёсат натижасида ташқи қарзларнинг ялпи ички маҳсулотдаги салмоғи 2005 йилдаги 29% дан 2008 йилда 13,3% га қадар қисқарган.

Ҳозирда кўплаб мутахассис ва экспертлар томонидан жаҳон молиявий инқирозининг глобал тус олиши ва иқтисодий инқироз жараёнларининг кучайиши рецессия ва иқтисодий пасайишни, инвестицион фаоллик кўлами чекланиб боришини, талаб ва халқаро савдо ҳажмининг камайиши ҳамда жаҳоннинг кўплаб мамлакатларига таъсир кўрсатадиган жиддий ижтимоий талофотлар содир бўлиши мумкинлиги эътироф этилмоқда.

Хусусан, 2008 йилда жаҳон миқёсида бевосита хорижий инвестициялар оқими 20% гача пасайганлиги кузатилган. 2009 йилда жаҳон ялпи ички маҳсулотининг пасайиши, бевосита хорижий инвестициялар кўламининг янада пасайишини кузатилиши ҳамда халқаро савдо ҳажми қарийб 15% га пасайиши эҳтимол қилинмоқда. Бу ҳолат эса ишсизлик даражасининг ортиши билан боғлиқ жиддий ижтимоий муаммоларни келтириб чиқариши мумкин.

Расмдаги маълумотлардан кўринадики, жаҳоннинг ривожланган мамлакатларидаги ишсизлик кейинги 3 йил мобайнида ўсиб бориши кузатилмоқда. 2009 йилда АҚШда ишсизлик даражаси 7,2%, Японияда 4,4%, Буюк Британияда 6,4%, Германияда 8,2% га ўсиши кутилмоқда. Бу ўз-ўзидан ижтимоий трансфертларнинг кўпайиши ҳисобига давлат харажатларининг ўсишига олиб келади.

Шунга кўра, ҳукуматлар даражасида инқироздан чиқиш бўйича давлат дастурларини ишлаб чиқишда бандлик масалаларини, талабни рағбатлантириш орқали ишлаб чиқариш кўламини кенгайтиришга қаратилган кескин чораларни кўриш масаласини кўндаланг қилиб қўймоқда.

2-мавзу: Пул ва унинг иқтисодийдаги роли.

1. Товар ишлаб чиқариш ва пулнинг зарурлиги. Пулнинг моҳияти ва унинг хусусиятлари. Пул товар қийматининг умумий эквиваленти. Бозор иқтисодиёти шароитида товар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишнинг ўзига хос хусусиятлари. Пулнинг функциялари ва уларга тавсиф: пул қиймат ўлчови, муомала воситаси, тўлов воситаси сифатида. Пул жамғарма воситаси. Пул функцияларининг ўзаро боғлиқлиги.

2. Пулнинг иқтисодийдаги роли. Иқтисодийни ривожлантиришда пул барқарорлигини таъминлашнинг ўрни.

1. Товар ишлаб чиқариш ва пулнинг зарурлиги. Пулнинг моҳияти ва унинг хусусиятлари. Пул товар қийматининг умумий эквиваленти.

Пул иқтисодий муносабатларни ўзида акс эттира туриб, маълум функцияларни бажаради. Пулнинг моҳияти унинг бажарадиган функцияларида янада яққолроқ намоён бўлади.

Пулнинг функцияси тўғрисидаги савол бир вақтнинг ўзида ҳам қийин, ҳам жуда осон саволдек туюлади.

Бу саволнинг соддалиги шундаки, пулнинг функциялари реал ҳаётга яқин ва иқтисодий амалиётдаги мавжуд жараёнларни ўзида ифодалайди.

Қийинлиги шундаки, пулнинг функциялари, уларнинг моҳияти иқтисодчилар томонидан ҳар хил талкин қилинади. Иқтисодий адабиётларда пулнинг турли хил функцияларини учратиш мумкин.

Биз пулни иқтисодий категория деб қараб, иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда кенг тарқалган функцияларини таҳлил қилиб, пул асосан тўрт функцияни бажаради, деган фикрни таъкидламоқчимиз. Булар: қиймат ўлчови, муомала воситаси, тўлов воситаси ва жамғарма воситаси функциялари.

Пул қиймат ўлчови сифатида. Пулнинг биринчи функцияси унинг қиймат ўлчови эканлигидир, яъни пул барча товарларнинг қийматини ўлчайди, уларнинг баҳосини аниқлашда воситачи бўлиб хизмат қилади.

Қиймат ўлчови функциясида пул товар ишлаб чиқаришга сарфланган ижтимоий меҳнатни ифодалайди ва шу меҳнат асосида товарнинг қийматини белгилайди. Пулнинг бу функциясида нақд пуллар эмас, нақдсиз пуллар иштирок қилади. Масалан, биз савдо дўконига кириб, бирон товарнинг баҳосини кўриб, баҳо шу товарга арзийдими ёки товарга баҳо юқори аксинча паст қўйилганми – шу тўғрида ўзимизнинг хулосамизга эга бўлишимиз мумкин. Мана шу бизнинг хулосамиз асосида пулнинг қиймат ўлчови функцияси ётади.

Пулнинг қиймат ўлчови функциясида бир товарнинг қиймати иккинчи бир товар қиймати орқали ифода қилинади. Агар тарихан олиб қарайдиган бўлсак, бу вазифани ўз қийматига эга бўлган товаролтин ёки олтиннинг ўзида ифодаладиган пул бирликлари бажариб келган.

Пулнинг қиймат ўлчови функцияси қиймат қонунига асосланиб аниқланади.

Пулнинг қиймат ўлчови функцияси баҳолар масштабини ўрнатишни талаб қилади.

Баҳолар масштаби ҳуқуқий характерга эга бўлиб, у давлат томонидан ўрнатилади ва товар қийматига асосланган ҳолда унинг баҳосини ифодалайди. Баҳолар масштаби орқали, фикран намоёиш қилинган товар баҳоси давлат баҳоси ёки бозор баҳосига айланади ва миллий пул бирлигида ифодаланади.

XX асрнинг 80 йиллари охиригача баҳолар масштаби деб, давлат томонидан тасдиқланган, товар қийматини ўлчаш ва баҳолар белгилаш учун киритилган, маълум олтин миқдорини ўзида ифодалаган пул бирлигига айтилган. Қарийб 30 йил давомида 1961 йилдан бошлаб собиқ Иттифокда баҳолар масштаби қилиб 1 рубль қабул қилинган ва у 0,987412 грамм олтинга тенглаштирилган эди. XX асрнинг 80йиллари охирига келиб, Иттифокда пул бирлигини олтинга тенглаш ғояси ўз кучини йўқотди. Ваҳоланки, бошқа кўпгина мамлакатлар амалиётида бу тенглаштириш 70 йиллардан бошлаб эътиборга олинмади. Ривожланган иқтисодиётга эга бўлган мамлакатларда валютани олтинга тенглаштириш ҳал қилувчи дастак эмаслигини уларнинг иқтисодий ва ижтимоий тараққиёти исботлаб берди.

XX асрнинг 60 йилларида янги пул ислоҳоти ўтказилганда, девальвация ёки ревальвацияда давлат қонуний равишда баҳолар масштабини, пул бирлигининг олтин миқдорини, баҳоларни белгилаш учун ўрнатиб берган. Пул бирлиги маълум миқдор олтинга тенглаштирилган бўлсада, муомалага чиқарилган пул бирликлари ҳеч қачон олтинга алмаштирилган эмас. Шунини таъкидлаш керакки, ҳозирги вақтда жаҳондаги бирор мамлакат ўз пулини олтинга алмаштирамайди. Баъзи мамлакатлар пул бирлигини олтинга тенглаштиради, пул бирлигига тўғри келиши мумкин деб белгиланган олтин миқдорини муомаладаги пул бирлигига алмаштириб бермайди. Шунинг учун бу тенглаштириш ўзининг иқтисодий моҳияти ва кучини йўқотганлиги аниқ. Чунки олтин оддий товарга айланди ва унинг қиймати ҳам пулда ифодаланадиган бўлди. Пулнинг функциялари олтиндан ажралди, ўзгарувчан валюта курслари жорий қилинди.

Ҳозирги вақтда баҳолар масштаби талаб ва таклиф таъсирида ташкил топади ва баҳо орқали товарлар қийматини ўлчашга хизмат қилади. Шунини таъкидлаш керакки, пул ёрдамида товарлар тенглаштирилади. Иккала томон учун ҳам тенглаштиришнинг асоси бўлиб абстракт меҳнат ҳисобланади.

Товар қийматининг пулда ифодаланиши баҳо дейилади. Баҳо – бу идеал шаклда онгимиздаги қиймат ўлчови. Қиймат ўлчови вазифасини фикран ифода қиладиган пулимиз бажаради, баҳо эса тўла тўқис реал моддий бойликларнинг қийматини ифода қилади.

Қиймат шаклига эга бўлган товар, баҳога ҳам эга бўлади. Пул ўзи ўз баҳосига эга эмас, унинг қиймати ўзи билан аниқланиши мумкин эмас. Баҳо ўрнига пул сотиб олиш қобилиятига эга. Пулнинг сотиб олиш қобилияти деганда пул бирлигига тўғри келувчи товарлар ва хизматлар миқдори тушунилади. Агар пул бирлигига тўғри келувчи товарлар миқдори (сони) қанча кўп бўлса, пулнинг сотиб олиш қобилияти ҳам шунча юқори бўлади ва аксинча.

Муомала воситаси функцияси. Муомала воситаси функциясида пул ёрдамида товар ўзининг пул қийматига айирбош қилинади. Бу функцияни бажариш учун нақд пул бўлиши лозим. Бу функция ёрдамида товарларни бирбирига айирбошлашбартер усулига чек қўйилади. Тарихий тараққиёт кўрсатадики, жамият ривожланишининг илк босқичларида бартер меҳнат маҳсулини айирбош қилишнинг ягона йўли бўлган. Бартернинг ноқулайлиги шундан иборат бўлганки, А товар эгаси, Б товарни сотиб олиш учун, нафақат Б товар ишлаб чиқарувчини, балки Б товар эгасига зарур бўлган товарни

ҳам топа олиши керак эди. Бу жуда қийин жараён бўлиб, юзлаб товарларни муомалага жалб қилган ҳолда кўзлаган мақсадга эришиш мумкин бўлган. Олтиннинг пул сифатида ишлатила бошлаши натижасида бартер усули товар айирбошлашнинг усули сифатида ўз аҳамиятини йўқотди. Лекин шуни таъкидлаш керакки, бартер усули ҳозирги кунда ҳам баъзи ҳолларда жаҳон амалиётида қўлланилиб келмоқда.

Товар дефицити, инфляция суръатларининг ошиб кетиши, мамлакатда сиёсий ва иқтисодий барқарорликнинг йўқлиги шароитида бартер бўйича товарлар ҳаракатини амалга ошириш томонлар учун қулай ҳисобланади.

Пулнинг муомала воситаси функциясида товар қўлдан қўлга ўтади ва муомаладан четлашади, яъни истеъмолчи эгалигига ўтади. Пул ва товарнинг ҳаракати (ТПТ) қисқа вақт ичида тугалланади.

Қийматнинг доимо бир шаклдан иккинчи шаклга (товарпул ва пултовар) ўтиб туриши пулнинг муомала воситаси функциясининг асосини ташкил қилади.

Шунинг учун ҳам, бу функцияни бажаришда нақд пул бўлиши, у барқарор, сифати юқори бўлиши керак.

Ўзбекистонда муомала воситаси функциясини Марказий банк томонидан чиқарилган қоғоз пуллар ва металл тангалар бажаради. Муомалага чиқариладиган нақд пуллар миқдори савдосотиқ ҳажмига, иш ҳақи тўлашнинг вақтига, аҳолининг банкдан қарзга маблағлар олиш имкониятига ва бошқа омилларга боғлиқ. Савдосотиқ ҳажмининг кўплиги ва иш ҳақининг тезтез тўлаб турилиши муомалага кўп пул чиқариш зарурлигидан, аҳолининг банкдан кўпроқ кредит олиш имкониятига эга эканлиги камроқ муомала воситаси керак эканлигидан далолат беради. Шунини айтиш керакки, ишлаб чиқаришни ихтисослаштириш, натурал хўжалик, кичик корхона, фермер хўжаликларининг кўпайиши муомала воситасига бўлган талабни камайтиради.

Пулнинг муомала воситаси сифатида ишлатилиши муомала харажатларининг бартер харажатларига нисбатан анча паст бўлишини таъминлайди. Пулнинг муомала воситаси функцияси унинг бошқа функцияларидан ўзининг маълум хусусиятлари билан ажралиб туради. Муомала воситаси функциясининг хусусиятлари сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

- бу функцияни реал, нақд пуллар бажаради;
- товар ва пул бирбирига қарамақарши, бир траекторияда ҳаракат қилади;
- товар ва пул ҳаракати бир вақтда юзага келади;
- товар сотувчи ва товар сотиб олувчи ўртасидаги муносабат тугалланади ва томонлар товарга ёки пулга эга бўладилар;
- пул муомала воситаси бўлиши учун, авваламбор қиймат ўлчови бўлиши керак.

Пулнинг тўлов воситаси функцияси. Мавжуд чет эл иқтисодий адабиётларида ва кейинчалик,¹ Россия олимлари томонидан чоп қилинган адабиётларда, пулнинг муомала воситаси функцияси унинг тўлов воситаси эканлигидан далолат беради, деган каби чалкаш хулосаларни учратиш мумкин. Лекин биз юқорида келтирилган муомала воситаси функциясининг хусусиятлари тўлов воситаси функциясига ҳам мос келади, деб айта олмаимиз. Бу хусусиятлар пулнинг тўлов воситаси функцияси муомала воситаси функциясидан тубдан фарқ қилишини кўрсатади.

Товарлар ҳар доим ҳам нақд пулга сотилавермайди. Товар сотувчи товарни сотиш учун муомалага олиб чиққан вақтда товарни сотиб олиш учун истеъмолчининг етарли нақд пули бўлмаслиги мумкин. Натижада товарни кредитга сотишга зарурат туғилади, яъни товарнинг пулини тўлаш муддати кечиктирилади. Товар кредитга сотилганда, пул товарнинг баҳосини аниқлашда қиймат ўлчови функциясини бажаради, лекин у муомала воситаси бўла олмайди. Истеъмолчи сотиб олган товари учун унинг пулини тўлов муддати келгандан кейингина тўлайди. Бу ҳолда товар ва пулнинг ҳаракати бир траекторияда, бир вақтнинг ўзида, бирбирига қарамақарши тура олмайди.

¹ Кэмбелл Р., Макконел. Экономикс, - М.: 1993 г. с. 264

Стэнли Л. Брю, Э. Дж. Долан. «Деньги, банки и денежно-кредитная политика» с. 25-30

Товар ҳаракати амалга ошгандан маълум вақт ўтгандан кейин пул ҳаракати содир бўлади. Тўлов воситаси функциясининг асосий хусусияти товар ва пул ҳаракатининг бир вақтда амалга ошмаслиги, ҳаракатнинг бир томонламалиги ва ҳаракатда бўлинишлар мавжудлигидадир.

Пулнинг тўлов воситаси сифатида ишлатилиши нафақат товар кредитга сотилганда содир бўлади, балки барча жараёнларда товарлар ёки кўрсатилган хизматлар учун тўловлар ўша заҳотиёқ нақд пулда амалга оширилмаса, бундай иқтисодий муносабатлар пулнинг тўлов воситаси функцияси юзага келишидан далолат беради.

Тўлов воситасида сотувчи товарнинг пулини олгунча товар истеъмолчи ихтиёрига келиб тушади ва у ўз эҳтиёжини қондириш учун товардан тўла фойдаланиши мумкин.

Агар товар учун тўлов олдиндан (аванс) амалга ошириладиган бўлса, товар маълум вақтдан кейин истеъмолчи ихтиёрига тушиши мумкин. Демак, иккала ҳолда ҳам товар ва пул ҳаракати бир вақтнинг ўзида амалга ошмайди. Чунки товар айланиши (ТПТ) узилади ва пул ҳаракати товар ҳаракатига нисбий равишда мустақил бўлади. Пулнинг бу ҳаракати тўлов деб айтилади ва бу ерда пул тўлов воситаси сифатида иштирок қилади. Пулнинг тўлов воситаси функцияси товар ишлаб чиқариш ва муомала ривожланишининг юқори босқичлари маҳсули бўлиб, у пулнинг қиймат ўлчови ва муомала воситаси функцияларидан кейинроқ юзага келган, деб хулоса қилиш мумкин.

Тўлов воситаси функциясининг яна бир хусусияти шундаки, сотувчи билан истеъмолчи ўртасидаги муносабат муомала воситасидаги каби қисқа муддатли бўлиб, тезда тугалланмайди. Тўлов воситаси функциясида истеъмолчи товарга эга бўлганидан кейин ҳам, у билан мол сотувчи ўртасидаги муносабат узок вақт давом қилади. Бу муносабат – кредит муносабати ҳисобланади ва истеъмолчи – қарздор, сотувчи – кредитор сифатида иштирок қилади.

Баъзи иқтисодчиларимиз вексель асосида ўтказиладиган жараёнларни ҳам муомала воситаси функциясига киритадилар. Бу, бизнинг фикримизча, тўғри эмас. Чунки вексель – маълум маблағни тўлаш тўғрисидаги кредит мажбурият, у қийматга эга эмас. Демак, айирбошлашнинг эквиваленти сифатида иштирок қила олмайди. А сотувчи бир миллион сўмлик товарни Б истеъмолчининг векселига алмаштирди, дейлик. Б бир млн. сўмлик товарга эга бўлди. А бўлса, ўз қийматига эга бўлмаган, сотиб олиш қобилияти эмитент томонидан белгиланадиган векселга эга бўлади. Сотувчи А, бир млн. сўмлик векселни сотсагина, пул маблағига эга бўлиши мумкин. Шунга асосан, биз вексель жараёнларини муомала воситасига киришини тўлиқ ишонч билан таъкидлай олмаймиз. Бу жараёнлар кўпроқ тўлов воситаси функциясига тааллуқлидир. Пулнинг тўлов воситаси функцияси яна турли қарз ва мажбуриятларни тўлаганда:

- корхона, ташкилотлар ўртасида товар ва хизматлар учун тўлаганда;
- давлат бюджетига ва кредит тизимига тўловларни амалга оширганда (фойдадан тўланадиган тўловлар, кредит бўйича қарз ва фоизларни тўлаш ва бошқалар);
- ишчи хизматчиларига иш ҳақи тўлаш ва аҳолига бошқа тўловларни тўлаш (нафақа, стипендия ва бошқалар)да;
- бошқа ҳар хил қарз ва мажбуриятларни тўлаш (масалан, кредит учун тўлов, уйжой, электроэнергия ва бошқа хизматлар учун тўловлар) да амалга оширилади.

Пулнинг тўлов воситаси функциясининг яна бир хусусияти шундаки, бу функцияда тўловлар нақд пуллик ёки нақд пулсиз шаклда амалга оширилиши мумкин. Бу хусусияти билан ҳам пулнинг тўлов воситаси функцияси муомала воситаси функциясидан фарқ қилади. Пулнинг бу функцияси ёрдамида амалга ошириладиган нақд пуллик ва нақд пулсиз тўловлар биргаликда тўлов айланмасини вужудга келтиради. Пулнинг тўлов воситаси функциясини биз иккинчи даражали деб қарашимиз мумкин эмас, чунки бу функциянинг бажарилмаслиги тўловларнинг ўз вақтида амалга ошмаслигига, бу эса ҳозирги кунда мавжуд муаммолар дебитор – кредиторлик қарзларининг кўпайишига, кредит бўйича ва бошқа молиявий мажбуриятларнинг бажарилмаслигига, хўжалик жараёнларининг нормал боришига катта таъсир кўрсатиши мумкин.

Пул жамғарма воситаси. Пулнинг бу функцияси сотиш ва сотиб олиш жараёнига зарурат бўлмаган ҳолда юзага келади. Агар товар ишлаб чиқарувчи товарни сотгандан кейин узоқ вақт давомида бошқа товар сотиб олмаса, пул муомала ва тўлов айланмасидан четлашади. Йиғилган пуллар жамғарма воситаси функциясини бажаради. Товар ишлаб чиқариш ва муомала жараёни пулни жамғаришга имконият яратади. Жамғарма икки йўналишда юзага келиши мумкин. Мақсадли жамғариш ёки умуман жамғариш. Шунақа жамғармалар борки, аниқ бир мўлжал бўлмаган ҳолда йиғиб борилади, мақсадли жамғармада одамлар машина, асбобускуна, уйжой сотиб олиш ёки бошқа маълум мақсадни амалга ошириш учун маблағ жамғарадилар.

Пулнинг жамғарма воситаси функцияси пулнинг пул айланмасидан чиқиб кетишига олиб келади. Жамғармада пул пул айланмасининг қайсидир каналларида туриб қолади, натижада у мавжуд айланмадан ажралиб маълум вақтгача маблағ айланмасига қайтиб тушмаслиги мумкин.

Пулнинг жамғарма ва бойлик тўлаш воситаси функцияси пул муомаласини стихияли равишда бошқариб боради. Товар ишлаб чиқариш ҳажмининг узлуксиз ўзгариб туриши, пул массасининг доимий ўзгариб туришига олиб келади. Қимматбаҳо металллар, буюмларнинг муомалага келибкетиб туриши, пул массасининг ҳажмини ушлаб туриши, пул муомаласи каналларида пул оқими кўпайиб кетишининг олдини олиши мумкин.

Пулнинг муомала воситасидан чиқиб, жамғармага айланиши ва жамғарманинг муомала воситасига айланиши пул тизимини мувозанатда ушлаб турувчи зарурий шарт ҳисобланади.

Пулни жамғаришга ундайдиган омил – унинг махсус товар, умумий эквивалентлиги, яъни бошқа барча товарларга хоҳлаган вақтда алмаштириш мумкинлигидадир. Пулга сифат ва сон жиҳатдан ёндашиш мумкин. Чунки пулнинг сифати, сони бор. Пулнинг сифати чексиз бўлиши, яъни пулни зарур бўлганда хоҳлаган товарга айлантириш имконияти мумкинлигида ўлчанса, сон жиҳатдан, албатта, пул суммаси чекланган бўлиши мумкин, чунки унга чекланган миқдорда товар сотиб олиш мумкин. Демак, пулнинг сифат жиҳатдан чекланганлиги билан сон жиҳатдан чекланмаганлиги ўртасида қарамақаршилиқ бор. Мана шу қарамақаршилиқ пулни жамғаришга, пул қанча кўп бўлса, уни янада кўпайтиришга интилишга олиб келади. Жамғарма функцияси пул муомаласида асосий бўлмасада, уни олиб боришда катта аҳамиятга эга.

Жамғариш, ҳазина тўплаш қийматнинг қотиб қолишига олиб келади. Ҳазина тўплаш воситаси вазифасини тарихан олтин, кейинчалик бошқа қимматбаҳо металллар, тошлар бажариб келган ва ҳозирги кунда ҳам шу товарлар бойлик (пул) сифатида жамғарилиб келинмоқда. Ҳазина сифатида олтин ёки бошқа қимматбаҳо металл, тошларнинг аҳамияти ривожланган мамлакатларда деярли юқори эмас, чунки мамлакат иқтисодий жиҳатдан барқарор бўлса, пулни бирор қимматбаҳо металлда жамлаб қотириб қўйгандан кўра, унга давлат ёки корпорацияларнинг қимматбаҳо қоғозларини сотиб олиб, улардан ҳар йили даромад кўрган анча қулай ҳисобланади.

Тадқиқотлар шуни кўрсатганки, 100 бизнесмендан фақат 4 таси ўз пулини тўғри жамғариб бойиб кетар экан. Қолганлари бўлса, пулни топади, лекин оқилona жамғариш йўлини билмагани учун уни йўқотаркан.

Бозор иқтисодиёти юксак ривожланган мамлакатларда пул маблағини қуйидаги активларга қўйиш афзал ҳисобланади.

Биринчидан, давлатнинг қимматбаҳо қоғозлари, яъни узоқ муддатли облигациялар, қисқа муддатли векселларга қўйиш. Давлатнинг қимматбаҳо қоғозлари кафолатланган бўлади ва уларнинг баҳоси камданкам ҳолларда ўзгаради. Ўзгарганда ҳам, сезиларсиз миқдорда ўзгаради. Шунинг учун ҳам, давлатнинг қимматбаҳо қоғозлари юқори ликвидликка эга бўлади.

Иккинчидан, саноат корхоналари ва корпорацияларнинг қимматбаҳо қоғозлари, яъни акция ва облигацияларига қўйиш. Корпорация, корхоналарнинг акция, облигацияларининг

ишончлилиги давлатникига нисбатан кам бўлиши мумкин. Чунки уларнинг баҳоси у ёки бу сабаб билан тушиб кетса, қўйилган маблағ кўзланган натижа бермаслиги мумкин.

Агар маблағ иқтисодий барқарор корхоналарнинг қимматбаҳо қоғозига қўйилса, у давлатнинг қимматбаҳо қоғозига нисбатан юқори даромад келтириши мумкин.

Ўзбекистон шароитида корпорация, ассоциация, корхоналарнинг қимматбаҳо қоғозларини чиқариш, уларнинг иккинчи сотилиш бозорини вужудга келтириш ва ривожлантириш бўйича анча ишлар амалга оширилмоқда.

Ҳозирги вақтда қимматбаҳо қоғозлар бозорини ривожлантириш ва такомиллаштириш долзарб вазифа ҳисобланади ва бу жараён Ўзбекистон иқтисодини ривожлантиришнинг асосий омилларидан бири бўлиб қолади.

Учинчидан, пулни қимматбаҳо, ноёб буюмларга, санъат асарларига қўйиш йўли билан жамғариш.

Бу усулда иқтисодиётнинг ижобий ва салбий томонга ўзгаришига қарамай буюмда ифодаланган қиймат ўзини йўқотмайди. Агар давлат барқарор иқтисодиётга эга бўлиб, бозор муносабатлари яхши ривожланган бўлса, бу активларнинг ликвидлиги унча юқори бўлмаслиги мумкин.

Пул юқори даражадаги ликвидликка эга бўлгани учун, уни хоҳлаган вақтда, хоҳлаган тўловни тўлашга йўналтирилиш мумкинлиги учун, номиналини ўзгартирмаслиги учун пул жамғарма ва хазина тўплаш функциясини бажаради. Пул жамғармаси бойликнинг бир шакли ҳисобланади. Кишилар бойликни фақат пул шаклида эмас, бошқа шакллардан, масалан уйжой, ер, машина, асбобускуна, акция, облигация ва бошқа шаклда ҳам мужассамлаштириши мумкин. Бойликнинг бу шаклларида ликвидлик даражаси пулга нисбатан (агар инфляция бўлмаса) паст бўлади ва уларнинг нархи ҳам ўзгариши мумкин. Ер, уйжой, асбобускуна, қимматбаҳо қоғозларни пулга айлантирмасдан туриб бирор тўловни қоплаш учун йўналтириб бўлмайди. Пулни эса хоҳлаган пайтда турли тўловларни қоплаш учун йўналтириш мумкин.

Инфляция шароитида пулни жамғариш хоҳлаган режани амалга оширишга имкон бермаслиги мумкин. Чунки жамғариладиган пуллар ўз қадрини бир неча марта йўқотиб боради ва унга ишонч йўқолади. Бу шароитда миллий пул бирликлари муомала ва тўлов воситаси ҳамда баҳолар масштаби бўлади, лекин жамғариш воситаси бўлиб барқарор бирор чет эл валютаси муомалага киради ва пул активлари шу валюталарга алмаштирилади. Шу ҳолни 50йилларда Жанубий Кореяда, 70йилларда Исроилда, ҳозирги кунларда МДХ давлатлари амалиётида кўриш мумкин.

Одатда, пул барча функцияларини бир вақтда, кетмакет бажариши мумкин. Баъзида мамлакатдаги иқтисодий, сиёсий барқарорликка қараб, пулнинг функциялари бирбиридан ажралиб қолиши ҳам мумкин. Масалан, 40йилларда Хитойда товарлар баҳоси АҚШ долларларида аниқланган. Ҳисобкитобларда товар сотиш ва сотиб олишда Хитой валютаси қўлланилган. Худди шундай ҳол гиперинфляция даврида Исроилда, Аргентина, Мексика каби мамлакатларда жорий қилинган. Бу мамлакатларнинг миллий валютаси муомала ва тўлов воситаси сифатида ишлатилган.

Адабиётларда¹ пулнинг жаҳон пули функцияси тўғрисидаги ғояни ҳам учратиш мумкин. Бу функцияни бирор валютага боғлаб қўйиш тўғри деб бўлмайди.

Агар биз тарихга эътибор берадиган бўлсак, ташқи савдо, халқаро алоқалар, халқаро кредит муносабатларининг ривожланиши олтиннинг жаҳон пули сифатида қўлланилишига олиб келган. 1867 йилда Парижда қабул қилинган келишувга асосан, олтин давлатлар ўртасида ягона пул (жаҳон пули) сифатида қабул қилинган. 1922 йилда Генуяда ўтказилган конференциядаги валюта битимига асосан, АҚШ доллари ва Англия фунт стерлинги олтиннинг ўринбосари сифатида эълон қилинди ва халқаро тўловларда қўлланила бошлади. 1944 йилдаги Бреттонвуд конференциясидан кейин жаҳон пули функцияси олтинда қолдирилган ҳолда, халқаро тўловларда АҚШ долларидан кўпроқ

¹Дробозина Л.А. Финансы, денежное обращение, кредит.-М.: «Финансы» 1997 г. с. 23.

Жукова Е.Ф. Общая теория денег и кредита.-М.: «Юнити» 1995 г. с. 79.

фойдаланишга имконият берилди. Долларни олтинга алмаштириш бўйича доллар курси белгиланди ва 35 доллар 31,1 гр. олтинга тенг деб қабул қилинди. Кейинчалик ҳар хил валюта блоклари, валюта клиринги ташкил қилинди. XX асрнинг 70йилларидан бошлаб халқаро тўловларда ХВФ томонидан киритилган махсус ҳисоб ва тўлов бирлиги СДР (Special Drawing Rights) қўлланила бошлаган.

1971 йилда СДРнинг олтин миқдори АҚШ доллариникидек 0,888 671 гр. олтинга тенг деб белгиланган. Доллар девальвация бўлганидан кейин, 1 июль 1974 йилдан бошлаб СДР қиймати 16 давлат валютасининг ўртача курси, кейинчалик етакчи беш мамлакат валютаси курси бўйича аниқланадиган бўлди.

1979 йил мартдан бошлаб, Европа валюта тизимида кирувчи мамлакатларда халқаро ҳисобкитобларни олиб бориш учун халқаро ҳисоб бирлиги – ЭКЮ (European Currency Unit)ни қўллайдиган бўлишди. ЭКЮ – бу аъзо мамлакатларнинг банкларидаги ҳисоб рақамларига ёзиб қўйиладиган ҳисоб бирлиги. Иқтисодчиларимиз ўртасида пулнинг жаҳон пули функцияси мавжуд деювчилар, биз юқорида қисқача таърифлаган валюта клиринги, СДР, ЭКЮ каби тўлов воситаларига жаҳон пули сифатида қарайдилар. Лекин СДР, ЭКЮлар асосан, тўловларни амалга оширишда қўлланилади. Бу жараён эса пулнинг тўлов воситаси функциясида ўз аксини топади. Бу ҳолда тўлов жараёни мамлакат ичидагина эмас, давлатлараро муносабатларни ҳам ўз ичига олади.

2. Пул функцияларининг ўзаро боғлиқлиги

Бизнинг фикримизча, пул юқорида келтирилган функцияларни алоҳида олинган давлатда ёки давлатлар ўртасида бажариши мумкин. Бу ҳолда, бирор мамлакатнинг валютаси жаҳон пули функциясини бажаради, деб хулоса қилишга ўрин қолмайди.

Пулнинг функциялари бирбири билан узвий боғлиқ ва улар бирбирини тўлдирган ҳолда пулнинг моҳиятини тўлиқ ифода қилади.

Пулнинг асосий функцияларидан бири қиймат ўлчови функцияси ҳисобланади. Баъзи чет эл иқтисодий адабиётларида пулнинг биринчи функцияси сифатида муомала воситаси функцияси, кейин қиймат ўлчови функцияси келтирилади. Бизнинг фикримизча, пулнинг функциялари тўғрисида гапирганда, функцияларнинг кетмакетлигига эътибор бериш зарур. Пул қиймат ўлчови функциясини бажармасдан туриб, муомала, жамғарма воситаси бўла олмайди. Пулнинг қиймат ўлчови сифатидаги мустақамлиги унинг муомала, тўлов, жамғарма функцияларида ўрни ва аҳамиятини оширади. Пулнинг қиймат ўлчови функциясининг тўла қонли бажарилиши, авваламбор, товарларни ишлаб чиқариш, хизматларни кўрсатиш соҳасидаги барча сарфхаражатларларни тўла ифодалаш имконини беради. Пул қиймат ўлчови функциясини бажармасдан туриб, ишлаб чиқарилган товар ёки кўрсатилаётган хизматлар бозор муносабатларининг субъектлари учун, уларнинг хўжалик фаолияти учун тўлиқ татбиқ қилина олмаслиги мумкин. Яъни пул муомала воситасини бажариши учун, авваламбор, муомала воситасининг дастаги бўлган товарлар ёки хизматларнинг қийматини аниқлаши ҳамда баҳосини белгилаши лозим. Қиймати аниқланиб, баҳоси белгиланган товар ёки хизмат муомалага чиқарилиши ёки ҳавола қилиниши мумкин. Муомала воситаси функцияси пулнинг қачон ва қайси мақсадда ишлатилишига қараб, пулнинг кейинги функцияларини амалга ошириш учун замин яратади. Пулнинг қиймат ўлчови ва муомала воситалари узвий давоми сифатида пулнинг тўлов воситаси ва жамғарма воситаси функциялари амалга оширилади.

Биз юқорида таъкидлаганимиздек, баъзи хорижий мамлакатлар иқтисодчилари, айниқса, ривожланган давлатлар иқтисодчи олимлари пулнинг тўлов воситаси функциясини эътибордан четда қолдиришади ёки муомала воситаси функциясига қўшиб юборишади. Албатта, бозор муносабатлари ҳар томонлама ривожланган мамлакатларда нақд ва нақдсиз пул ўртасида тафовут мавжуд эмас. Шу боис, пул муомаласида кескин ўзгаришлар бўлмаган шароитда пулнинг тўлов воситаси функцияси муомала воситасининг давоми сифатида қаралиши мумкин. Лекин тўлов воситаси функциясининг

алоҳида олиб қаралиши бозор муносабатлари ривожланаётган мамлакатларда ўзининг мақсадли вазифаларини бажаришга асос яратади. Бирбири билан боғлиқ бўлган бу икки функция орқали, авваламбор, муайян даврда вақтда қанча миқдорда нақд пулга талаб борлигини аниқлаш ва бу орқали пул муомаласини барқарорлаштириш йўллари танлаш мумкин. Муомала воситаси функциясида нақд пул айланишини аниқлаш имконияти яратилади. Тўлов воситаси функцияси эса субъектларнинг қарз мажбуриятлари миқдорини аниқлаш ва уларни амалга оширишда қанча миқдорда нақд пул ёки қанча миқдордаги маблағларни нақдсиз ўтказиш мумкинлиги тўғрисида маълумотларга эга бўлишимиз ҳамда мазкур айланманинг самарали ва узлуксиз бўлишини аниқлаш учун имконият яратади.

Муомала ва тўлов воситаси функцияларининг амалга оширилиши натижасида пулнинг жамғарма воситаси функцияларининг бажарилишига замин яратилади. Муомала воситасининг бажарилишидан қолган пуллар ёки муомалада бўлмаган пуллар жамғармага йўналтирилиши мумкин. Тўлов воситаси функцияси ёрдамида шаклланган, истеъмол учун йўналтирилган маблағлар жамғарилиши мумкин. Жисмоний шахслар эҳтиёжи ва истеъмолидан ортиқча пул маблағларини қўлларида ёки банклар ва бошқа кредит муассасаларида жамғаришлари мумкин бўлса, юридик шахслар эҳтиёжидан ортиқча пул маблағларини ўзларининг банклардаги ҳисобрақамларида жамғаришлари мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, пулнинг барча функциялари бирбири билан узвий боғлиқ ва улар бирбирини тўлдиради. Пулнинг функцияларининг айнан шундай узвий боғлиқлиги ва бирбирини тўлдириши пул муомаласининг барқарорлиги ва самарасини таъминлашга шароит яратади.

3-мавзу: Пул айланиши ва унинг таркиби.

- 1. Пул айланиши ҳақида тушунча ва унинг тузилиши. Пул айланишининг таркибий қисмлари.**
- 2. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар, уни ташкил қилиш тамойиллари ва ривожлантириш истикболлари. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг асосий шакллари қисқача тавсифнома, уларнинг хусусиятлари ва қўллаш имкониятлари**
- 3. Нақд пул айланиши ва унинг хусусиятлари.**

- 1. Пул айланиши ҳақида тушунча ва унинг тузилиши. Пул айланишининг таркибий қисмлари.**

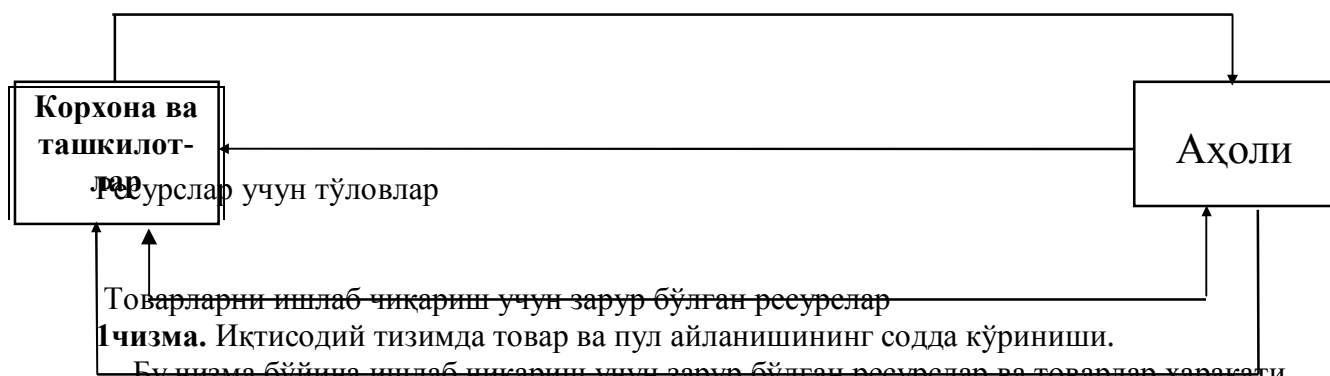
Накд пулсиз ва накд пул ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган тўловларнинг йиғиндиси пул айланмасини ташкил қилади.

Халқ хўжалиги тармоқларида яратилган товарларнинг бариси пул ёрдамида айирбош қилинади. Пул айланмасига товар айланишининг пул шаклидаги кўриниши, деб қараб бўлмайди. Чунки пул айланмаси товар айланмасидан кенгроқ бўлиб, у товарнинг сотилиши ва сотиб олинишидан ташқари, ҳар хил соҳаларда меҳнатга ҳақ тўлаш жараёнини ҳам ўз ичига олади.

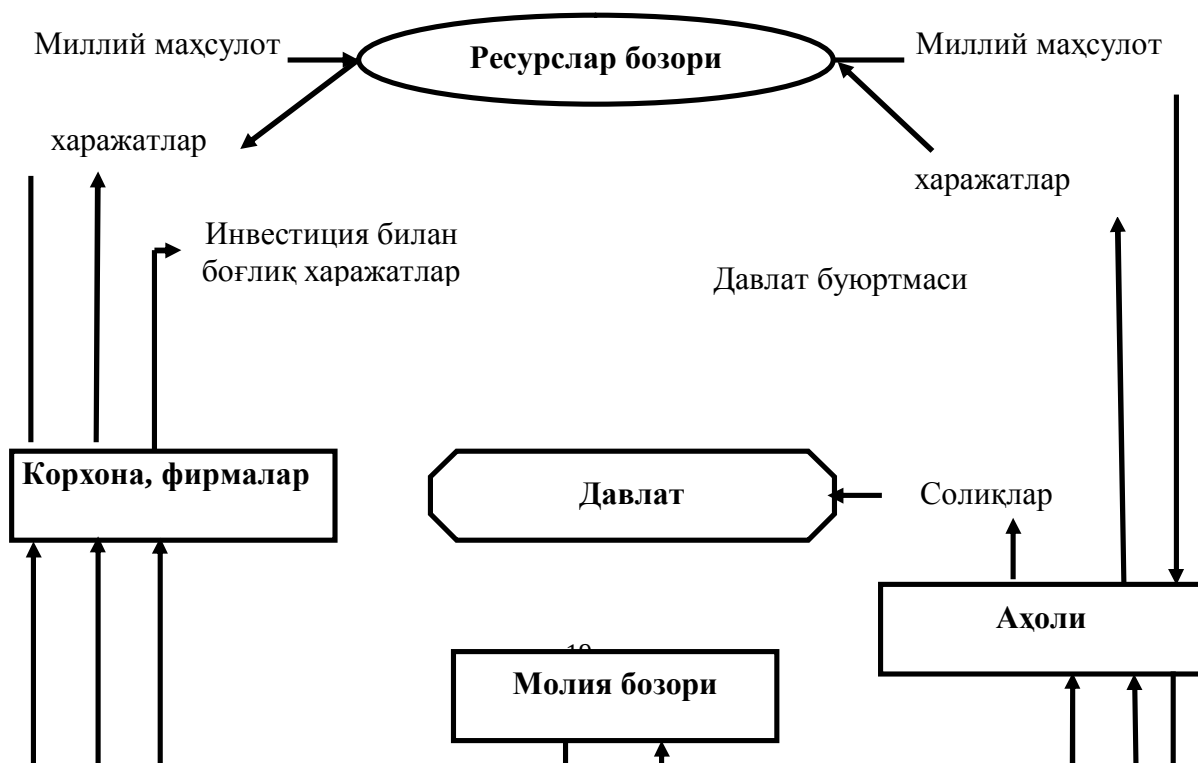
Пул айланмасининг содда схемасини куйидагича ифода қилиш мумкин, яъни пул ҳаракати фақат аҳоли ва корхона, ташкилотлар ўртасида бўлади, деб қараймиз. Бу схемада пул айланмасининг асосий икки омили: бир томондан товар ва ресурслар ҳаракати билан; иккинчи томондан пул ҳаракати кўрсатилган. Бу схемада, давлат ташкилотлари, молиявий бозор, пул бозорлари, экспорт ва импорт ҳамда бошқа иқтисодий муносабатлар йўқ деб қаралган. Аҳоли ва корхоналар ҳеч қандай воситачиларсиз, тўғридантўғри иқтисодий муносабатда бўладилар. Бу содда чизмада кўрсатилган.

Товарлар ва маҳсулотлар.

Товарлар ва маҳсулотларни сотиб олиш
учун қилинадиган харажатлар

Бу чизма бўйича ишлаб чиқариш учун зарур бўлган ресурслар ва товарлар ҳаракати соат миллиари ҳаракати бўйича кўрсатилган. Бу кўринишда ресурсларнинг барчаси фақатгина аҳолининг ўзига тегишли деб қаралган ва бу ресурслар корхоналарнинг товар ва бошқа маҳсулотларига айирбош қилинади. Бу жараённинг амалга ошишида пул каби воситачи иштирок қилмайди. Айирбошлаш жараёни пулсиз бартер тариқасида намоён бўлади. Айирбошлашнинг оддий шакли, биз олдинги бобларда таъкидлаганимиздек, мазмун жиҳатдан содда бўлсада, амалга ошириш жараёнида маълум қийинчиликлар мавжуд.

2-чизма. Ривожланган иқтисодий тизимда пул ва товар айланмаси

Ушбу чизма бўйича пул айланмасининг қуйидаги гуруҳларини ифодалаб бериш мумкин.

- ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ бўлган тўловлар (ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш, иш ҳақи тўлаш ва бошқалар);

- харажатларни қоплаш учун келиб тушадиган тушумлар ва жамғармаларни ташкил қилиш;

- турли хил молиявий мажбурият ва даромадлардан тўловларни амалга ошириш ва бошқа тўловлар. Корхоналар оладиган даромадлардан бюджетга тўловлар, яъни солиқлар ва бошқа тўловларнинг амалга оширилиши ҳам пул айланмасининг бир қисмини ташкил қилади.

Шунинг учун томонлар ўртасидаги олдисотди жараёнини тезроқ ва самаралироқ амалга оширувчи воситачи зарур. Бу жараённинг кечиши 2-чизмада соат миллари йўналишига тескари кўрсатилган. Ишлаб чиқариш учун зарур бўлган моддий ва меҳнат ресурслари шу ресурслар учун тўловлар иш ҳақи, рента тўловлари, фоиз даромадлари билан боғланган ҳолда товар ва пул массасини тенглаштирувчи мустақил айланмани юзага келтиради.

Иккинчи айланма шу корхоналарда ишлаб чиқарилган товарларни аҳолига сотиш ва аҳоли томонидан шу товарлар учун қиймат тўлаш натижасида юзага келган айланмадир. Бу айланманинг бирбири билан боғланиб кетиши иқтисодий тизимда даромадлар ва маҳсулотларнинг айланишини юзага келтиради. Умумлаштирилган ҳолда жамиятимизда юзага келувчи пул ҳаракатини қуйидаги чизмада кўрсатиш мумкин.

Товар бозори ва ресурслар бозорининг юзага келиши, маҳсулот ва миллий даромаднинг юза келишига олиб келади. Миллий даромаднинг бир қисми аҳоли томонидан жамғарилиб молиявий бозорлар орқали инвестиция шаклида корхона, ташкилотлар ихтиёрига келиб тушади, бир қисми эса давлат заёмлари орқали бюджет дефицитини қоплашга йўналтирилади. Натижада пул оқими ўзининг асосий каналлари орқали корхона, ташкилот, аҳоли, товарлар бозори ва ресурслар бозоридан ўтиб молия бозори ва давлатгача етиб келади, яъни, аҳолига келиб тушадиган даромаднинг бир қисми солиқлар сифатида давлат ихтиёрига келиб тушади. Шунинг учун ҳам, пул айланмасининг салмоқли қисмини миллий даромадни яратиш, тақсимлаш ва қайта тақсимлаш билан

боғлиқ бўлган жараёнлар ташкил қилади. Миллий даромадни яратишда пул айланмаси жамият аъзолари билан корхоналар ўртасидаги тўловда намоён бўлади.

Пул айланмаси молиявий ресурслардан фойдаланиш жараёнини ҳам ўз ичига олади. Капитал маблағлардан фойдаланиш ва баъзи соҳаларда харажатларни молиялаштириш, банклар томонидан кредитлаш жараёнларининг амалга оширилиши ҳам пул айланмасининг юзага келиши учун зарур шароитдир. Кредитлаш учун зарур бўлган кредит ресурслари пулнинг узлуксиз айланиши натижасида вужудга келади. Корхона, ташкилотлар томонидан моддий бойликлар, материаллар, ёқилғи ва бошқаларни сотиб олиш учун мўлжалланган пул маблағлари олдиндан аванслаштирилади. Қиймат пул шаклидан товар шаклига ўтади. Ишлаб чиқарилган маҳсулот сотилади ва мол етказиб берувчининг ҳисобварағига пул маблағлари келиб тушади. Шу тариқа, корхоналарнинг пули узлуксиз айланиб туради. Товарлар учун тўловлар нақд пулсиз амалга оширилгани учун корхона ҳисобварағига келиб тушган пул, уни ишлатишга зарурат пайдо бўлгунча банкларда сақланади.

Корхона, ташкилотларнинг вақтинча бўш турган пуллари уларнинг розилигига асосан банк томонидан кредит ресурс сифатида ишлатилиши мумкин. Корхона ташкилотларининг бўш пул маблағларидан ташқари, банклар жамоат ташкилотларининг, бюджет, суғурта ташкилотларининг, аҳолининг банклардаги пул маблағларидан ўз ресурслари сифатида фойдаланиб, халқ хўжалиги тармоқларига кредитлар бериши мумкин. Шундай қилиб, банклар томонидан пул маблағларининг йиғилиш жараёни пул айланмасида намоён бўлади.

Корхона ва ташкилотларни кредитлашда пул маблағлари вақтинча фойдаланишга берилади. Кредит бериш ва кредит ҳисобидан товар моддий бойликларни сотиб олиш ва уни бошқа ишлаб чиқариш харажатлари учун сарфлаш ва кейинчалик кредитни тўлаш ссуда ҳисоб рақамига маблағ ўтказиш жараёни пул айланмасининг элементларидан бири ҳисобланади.

Пул айланмаси инвестиция билан боғлиқ харажатларни, суғурта жараёнларини амалга оширилишини, мулкни, ҳаётни, транспорт воситаларини, экин боғларни, бошқа буюмларни суғурта қилиш ва уни тўлашни ўз ичига олади.

Пул айланмаси аҳоли томонидан уйжой, коммунал хизматлар, газ, электр энергияси, алоқа хизматлар учун тўловлар, маданий маиший хизмат кўрсатиш корхоналарига тўловлар, транспорт учун тўловларни, аъзолик бадалларини ва пайларни тўлашни ўз ичига олади. Шундай қилиб, пулнинг айрим каналларида ҳаракатини кўриб чиқа туриб, пул айланмасининг моҳиятини куйидагича таърифлаш мумкин. Пул айланмаси – бу нақд пуллик ва пул ўтказиш йўли билан олиб бориладиган ҳисобкитобларнинг йиғиндисидир. Пул айланмасини икки асосий белгига қараб биринчидан, жами ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқариш; иккинчидан, пулнинг функцияларига қараб таркибий қисмларга бўлиш мумкин. Жами ижтимоий маҳсулотни ишлаб чиқариш жараёни билан боғлиқ ҳолда пул айланмаси товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш, капитал қурилиш билан боғлиқ айланмага ҳамда товар ва уларнинг ҳаракати билан боғлиқ бўлмаган айланмага бўлинади.

Пул айланмасининг биринчи турига 2 чизмада келтирилганидек, ишлаб чиқариш жараёни учун зарур жами ресурслар – меҳнат қуроллари, меҳнат воситалари, иш кучи сотиб олиш ва аксинча аҳоли томонидан давлат, кооперативсавдо ташкилотлардан, колхоз бозорларидан, фуқаролардан истеъмол учун зарур товарларни сотиб олиш ҳамда аҳоли томонидан юқоридаги субъектларга товарлар сотиш, капитал қурилиш ва таъминлаш соҳасидаги ҳисобкитоблар ва бошқалар киради.

Пул айланмасининг иккинчи турига ишчи, хизматчиларга иш ҳақи тўлаш, миллий даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш билан боғлиқ тўловлар, кредитлаш жараёни билан боғлиқ тўловлар ва бошқа товар ҳаракати билан боғлиқ бўлмаган тўловлар киради.

Пул функцияларига ва тўлов турига кўра пул айланмаси нақд пуллик ва нақд пулсиз айланмага бўлинади.

Пул айланмасининг асосий қисмини нақд пулсиз айланма, яъни корхона, ташкилотлар ўртасидаги, уларнинг давлат бюджети, кредит ташкилотлари билан нақд пулсиз бир ҳисоб рақамидан иккинчи ҳисоб рақамига маблағ ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган айланмаси ташкил қилади.

Пул айланмаси таркибида нақд пулсиз айланма салмоғининг юқори бўлишининг сабаби, авваламбор, корхона, ташкилотлар ўртасида иқтисодий муносабатларнинг ривожланиши, ишлаб чиқаришни юксалтириш зарурати, баъзи бир тармоқларнинг ихтисослашуви, кредит тизимининг такомиллашуви ва бошқалар билан боғлиқ.

Товарларни сотиш жараёнидаги ҳисоблар моддий бойликлар айланиши билан боғлиқ бўлиб, улар, асосан, корхона ва ташкилотлар ўртасида олиб борилади.

Нотовар характердаги ҳисобкитобларга миллий даромадни тақсимлаш, қайта тақсимлаш билан боғлиқ бўлган тўловлар, даромаддан тўловлар, ҳар хил солиқлар, кредитларни тўлаш, уйжой, ҳар хил хизматлар учун тўлов ва бошқалар киради.

Товарлар ҳаракати билан боғлиқ бўлган ҳисобкитобларнинг нақд пулсиз ўтказилиши, моддий бойликларни етказиш ва кўрсатилган хизматлар учун тўлов муддатини яқинлаштиришга ёрдам беради. Товар моддий бойликлар ва хизматлар учун тўловларнинг ўз вақтида ўтказилмаслиги, корхоналар маблағларининг хўжалик айланмасидан чиқиб кетишига, кўзланган режаларни бажариш учун маблағларнинг етишмаслигига олиб келади. Тўловнинг товарларни олишдан олдин амалга оширилиши мол сотиб олувчи корхона маблағларининг хўжалик айланмасидан чиқиб кетишига олиб келади. Шунинг учун товарлар ҳаракати ва тўловлар бирбирига мос келиши катта аҳамиятга эга.

Пул айланмасини кўриб чиқишда биз тўлов айланмаси билан нақд пулсиз айланмалар ўртасида фарқ мавжудлигини таъкидламоқчимиз. Тўлов айланмаси деб пулнинг тўлов воситаси сифатидаги ҳаракати туфайли вужудга келган пул айланмага айтилади. Тўлов айланмасининг таркибий қисми бўлиб, тўлиқ нақд пулсиз айланма ва нақд пул айланмасининг пулнинг тўлов воситаси функцияси туфайли юзага келувчи қисми ҳисобланади.

2. Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар, уни ташкил қилиш тамойиллари ва ривожлантириш истиқболлари. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг асосий шаклларига қисқача тавсифнома, уларнинг хусусиятлари ва қўллаш имкониятлари

Пул айланмасининг асосий қисмини нақд пулсиз айланма, яъни корхона, ташкилотлар ўртасидаги, уларнинг давлат бюджети, кредит ташкилотлари билан нақд пулсиз бир ҳисоб рақамидан иккинчи ҳисоб рақамига маблағ ўтказиш йўли билан амалга ошириладиган айланма ташкил қилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодиётни ривожлантиришнинг энг муҳим омилларидан бири пул айланишини тўғри ва аниқ ташкил қилишдан иборат, чунки бозор иқтисодиёти товар пул муносабатларининг ҳолати ва тараққиёти билан чамбарчас боғлиқдир. Корхона ва ташкилотлар ўзларининг хўжалик фаолияти жараёнида доимо бирбирлари билан алоқада бўладилар. Улар ўртасида товар айирбошлаш жараёни пул ва пулли ҳисобкитоблар ёрдамида амалга оширилади. Товар айирбошлашнинг ўзи эса пул айланишининг моддий асоси ҳисобланади, унинг асосида бошқа пулли муносабатлар, жумладан, пенсия фонди, суғурта фонди, солиқ идоралари, банк муассасалари билан бўладиган пулли муносабатлар вужудга келади.

Пуллик муносабатларда пул шаклларида фойдаланиш хусусиятлари ва тўлов усулларига кўра пул айланиши нақд пулли ва нақд пулсиз айланишига бўлинади. Чакана савдо ва аҳолига пулли хизмат кўрсатиш асосан нақд пулда амалга оширилади. Бундан ташқари, нақд пуллар айланишига коммунал хизматлар учун тўловлар, маиший хизматлар учун тўловлар, ишчи – хизматчиларга иш хақи ва шунга тенглаштирилган тўловларни тўлаш, суғурта ташкилотларга бадаллар тўлаш, уйжой ва бошқа мақсадлар учун аҳоли томонидан олинган кредитни нақд пул кўринишида қайтариш билан боғлиқ тўловларнинг тўланиши киради.

Иқтисодиётда бўладиган пул айланишининг 70-80 фоизини нақдсиз пул айланиши ташкил этади. Нақдсиз пул айланиши нақд пулсиз ҳисобкитоб шакллари асосида олиб борилади. Нақдсиз пул ҳисобкитобларнинг кенг ишлатилишига кўп тармоқли банк тизимининг ривожланиши, давлат томонидан макроиқтисодий жараёнларни ўрганиш ва уни тартибга солиш нуқтаи назаридан давлатнинг қизиқиши, мулкчилик шакллариининг кўпайиши ва турли мулкчилик шаклларига тегишли бўлган хўжалик юритувчи субъектлар ўртасидаги муносабатларнинг кенгайиб бориши асос бўлади.

Нақд пулсиз ҳисобкитоблар деганда, корхона ва ташкилотларнинг товар айирбошлаш, хизмат кўрсатиш ва товарсиз операциялари бўйича бирбирига бўлган талаб ва мажбуриятларни нақд пул ишлатмасдан пул маблағларини бир ҳисобварақдан иккинчи ҳисобвараққа ўтказиш орқали амалга ошириш тушунилади.

Иқтисодиётда нақд пулсиз ҳисобкитоблар маълум тизим асосида олиб борилади. Нақд пулсиз ҳисобкитоблар тизими ўз ичига ҳисобкитобларни ташкил қилиш тамойиллари, шакллари, усуллари ҳамда нақд пулсиз ҳисобкитобларни ташкил қилиш олдига қўйилган талабларни олади.

1930-2019 йилларда ўтказилган кредит ислохоти даврида киритилган ва Собиқ Иттифок даврида мавжуд бўлган нақд пулсиз ҳисобкитоблар тизими иқтисодиётни бошқаришнинг маъмурий буйруқбозлик усулларига асосланган эди. Нақд пулсиз ҳисобкитоблар тизими биринчи навбатда ишлаб чиқариш ва сотиш режаларини бажариш нуқтаи назаридан маҳсулот сотувчи корхона қизиқишларига хизмат қилар эди. Нақд пулсиз ҳисобкитобларни ташкил қилиш тамойиллари корхоналарнинг шартнома мажбуриятларини бажариш учун иқтисодий қизиқишлари ва жавобгарлигини чегараланган қатъий қилиб белгиланган эди.

Бу тамойиллар қуйидагича белгиланган:

- банк нақд пулсиз ҳисоб китобларни ташкил қилади ва уларнинг бажарилиши устидан назорат қилади;
- тўлов вақти қатъий белгиланган, яъни барча тўловлар товарлар жўнатилгандан кейин ёки хизмат бажарилгандан сўнг ўтказилади. Аванс тўловлари тижорат кредитига рухсат этилмас эди;
- тўловчининг розилиги тўлов ўтказилишининг асоси сифатида тан олинган;
- қайси соҳада қайси ҳолларда нақд пулсиз ҳисобкитоб шакллариини ишлатилиши, уларни ташкил қилиш тамойиллари тўловчининг тўловга ва кредитга лаёқатлилиқ қобилиятини ҳисобга олмас эди.

Ҳозирги кунда нақд пулсиз ҳисобкитобларнинг биринчи тамойили мулкчилик шаклидан қатъий назар, хўжалик юритувчи субъектлар ўз маблағларини банкдаги ҳисобварақларда сақлашлари ва барча операцияларни банк орқали ўтказишлари лозимлигини билдиради. Бозор муносабатлари шароитида ҳисобкитобларнинг банк орқали ўтказилиши бозор иштирокчиларининг иқтисодий мустақиллиги билан қўшиб олиб борилиши керак.

Нақд пулсиз ҳисобкитобларни ташкил қилишнинг иккинчи тамойили шундан иборатки, мижозларнинг ҳисобварақларидан пул маблағларини кўчириш, уларнинг топшириғи ёки розилигига асосан ҳисобварақдаги маблағлар миқёсида бажарилади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексининг ишлаб чиқилиши ва жорий этилиши муносабати билан Марказий банк томонидан мижозларнинг ҳисобварақлари бўйича операциялар ўтказиш тартиби белгиланган. Ҳисобварақлардан маблағларни ўтказиш ҳисобварақ эгасининг топшириғига биноан бажарилади. Мижозларнинг буйруғисиз ҳисобварақлардаги пул маблағлари фақат суд қарорига биноан, қонунда белгиланган тартибда банк ва мижоз ўртасидаги шартномага асосан кўчирилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексига асосан мижозларнинг ҳисобварақларида барча талабларни бажаришга пул маблағлари етарли бўлган ҳолларда пул кўчириш бўйича мижознинг топшириғи ва бошқа ҳужжатларнинг келиб тушиши тартибида ҳужжатлар тўланиши лозим. Мижоз ҳисобварақдаги барча талабларни тўлашга

маблағлар етарли бўлмаган тақдирда ҳужжатларнинг тўланиши Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг “Хўжалик субъектларининг банкдаги ҳисобварақларидан пул маблағларини кўчириш тўғрисида”ги 615 сонли йўриқномасига асосан амалга оширилади.

Агар мижоз билан банк ўртасида кредит шартномаси тузилган бўлса, тўловлар банк кредити ҳисобидан амалга оширилиши мумкин.

Накд пулсиз ҳисобкитобларни ташкил қилишнинг учинчи тамойили шундан иборатки, маблағлар тўловчининг ҳисобварағидан ўчирилгандан сўнг олувчининг ҳисобварағига ўтказилади. Тижорат банкларининг ҳисоб чеклари бўйича пул ўтказиш бундан мустасно.

Ҳисобкитоблар бўйича хўжалик юритувчи субъектлар орасидаги ўзаро эътирозлар белгиланган тартибда банк иштирокисиз кўриб чиқиши ҳисобкитобларни ташкил қилишнинг тўртинчи тамойилидир. Банklar ўз вақтида тўланмаган ҳужжатлар бўйича пеняларни ҳисоблаш ва ундиришга жавобгар эмас. Тўловчи юклаб жўнатилган маҳсулотлар учун ўз вақтида тўланмаган суммага ҳисобланган пеняни тўловчи ва маҳсулот етказиб берувчи ўртасида тузилган хўжалик шартномасида кўзда тутилган тартибда тўлайди. Агар банк билан мижоз ўртасидаги шартномада пеня ҳисоблаш ва ундириш кўзда тутилган бўлса, бу ҳолда банк ўз вақтида тўланмаган ҳужжатлар бўйича пеня ҳисоблаш ва маҳсулот сотувчи корхона фойдасига ундириб бериши мумкин.

Накд пулсиз ҳисобкитобларни олиб боришнинг бешинчи тамойили ҳисобкитоб шакллари танлаш билан боғлиқ. Мулкчилик шаклларининг хилмахиллиги шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолияти товарпул муносабатлари ривожланиши шароитида накд пулсиз ҳисобкитобларни ташкил қилиш хўжалик органлари томонидан ҳисобкитобни эркин танлаш тамойилидан келиб чиқади ва улар шартномаларда мустаҳкамланади. Хўжалик органларининг шартномавий муносабатларига банк аралашмайди. Бу тамойил ҳисобкитоб иштирокчиларининг ўзаро муносабатларининг ижобий натижалари учун моддий жавобгарлигини оширишга, ҳисобкитоб ва шартномавий муносабатларини ташкил қилишда иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Накд пулсиз ҳисобкитобларнинг олтинчи тамойили тўловнинг муддатлилигидир. Бу тамойил катта амалий аҳамиятга эгадир. Хўжалик юритувчи субъектлар тўловнинг қандай муддатга келиб тушиши тўғрисидаги ахборотга эга бўлган ҳолда хусусий маблағларининг айланишини оқилона ташкил этиш, қарз маблағларига бўлган заруратни ҳисоблаб кўриши, шу билан бирга, ўз балансининг ликвидлигини бошқариб бориши мумкин бўлади. Маҳсулот сотувчи ва олувчи томонлар келишувига кўра тўловлар муддатли, муддатидан олдин ҳамда муддати кечиктирилган бўлиши мумкин.

Муддатли тўловлар қуйидаги ҳолларда амалга оширилади:

- товарлар жўнатилмасдан ёки хизматлар бажарилмасдан олдин, бундай тўловлар аванс тўловлари ёки олдиндан тўлов кўринишида амалга оширилади;
- товар жўнатилгандан кейин, яъни товарни бевосита акцепт қилиш йўли билан;
- йирик суммада тузилган шартномаларда кўрсатилган суммаларни бўлиббўлиб тўлаш йўли билан амалга оширилади. Муддати узайтирилган тўловлар белгиланган муддатда тўловни амалга оширолмай қолган ҳолларда, тўлов муддатини муайян муддатга чўзиш, яъни янги тўлов муддатини белгилашни билдиради. Муддати узайтирилган тўловлар томонларнинг молиявий аҳволига зарар етказмаган ҳолда шартномавий муносабатлар доирасида бўлиши лозим.

Муддати кечиктирилган тўловлар тўловчи корхонанинг ҳисобварағида ҳужжатда кўрсатилгани суммани тўлаш учун пул маблағлари бўлмаган ҳолатда юзага келади. Агар корхона банкдан кредит олиш ҳуқуқига эга бўлмаса, ҳужжат корхона ҳисобварағига пул келиб тушгандан сўнггина белгиланган тартибда тўланади.

Юқорида биз корхона ва ташкилотлар ўз пул маблағларини банкдаги ҳисобварақларида сақлашлари лозимлигини таъкидлаган эдик. Банklarда мижозларга бир қатор ҳисобварақлар очилади. Булар талаб қилингунча сақланадиган депозитлар бўйича

ҳисобварақлар, жамғармали депозитлар ва муддатли депозитлар бўйича ҳисобварақдир. Талаб қилингунча сақланадиган депозитлар бўйича ҳисобварақлар илгариги ҳисобкитоб варақларига тенглаштирилган бўлиб, ҳўжаликларнинг барча операциялари айнан мана шу ҳисобварақлардан ўтказилади. Жамғармали ва муддатли даромад олиш ёки пул маблағларини астасекин кўпайтириб, йиғиб бориш мақсадида очилади.

Талаб қилингунча сақланадиган депозитлар бўйича ҳисобварақ очиш учун банкка қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

- ҳисобварақ очиш учун ариза;
- давлат рўйхатидан ўтганлиги тўғрисида ҳужжат;
- солиқ идораларидан рўйхатдан ўтганлиги ва корхонага идентификация коди берилганлиги тўғрисида маълумотнома;
- имзо қўйиш ҳуқуқига эга бўлган мансабдор шахсларнинг имзолари ва корхона муҳри туширилган икки нусхадаги ариза.

Юқорида санаб ўтилган барча ҳужжатлар маълум мақсадларда тузилиб, ҳаммаси биргаликда банк юристи ёки бош бухгалтерига топширилади. Бу ҳужжатлар тегишли экспертиза ва текширувдан ўтказилгандан сўнг, банк бошқарувчиси томонидан корхонага ҳисобварақ очиш учун рухсат берилади. Корхона томонидан тақдим этилган ҳужжатлар асосида мижоз тўғрисидаги барча зарурий маълумотлар – реквизитлар Марказий банк қошида очилган Банк Депозиторларининг Миллий Ахборот базасига «Ўзбекистон Республикаси Банк Депозиторларининг Миллий Ахборот базаси тўғрисида»ги Низомга асосан тақдим этилади. БДМАБда мижоз рўйхатга олиниб, унга махсус хосрақам (уникал код) берилади. Юридик шахснинг у рўйхатга олинган жойда биринчи марта очилган «Талаб қилингунча сақланадиган депозит» ҳисобварағи унинг асосий ҳисобварағи ҳисобланади. Мижозга берилган хосрақам «Талаб қилингунча сақланадиган депозит» ҳисобварағи ичида кўрсатилади. «Талаб қилингунча сақланадиган депозит» ҳисобварағининг тузилиши ҳам бошқа банк ҳисобварақлари каби 20 разряддан иборат.

Ўзбекистон Республикаси банкларида ахборотларга компьютерларда ишлов бериши, ҳисоб юритиш ва ҳисобот ишларини соддалаштириш мақсадида шахсий ҳисобварақларга номерлар ягона қоидалар асосида белгиланади.

Банкларда мижозларга ҳисобварақлар очилиши мижоз ва банк ўртасидаги шартнома билан мустаҳкамлаб қўйилади. Шартнома мижоз ҳисобварағини юритиш бўйича шартнома деб юритилади. Шартномада депозит шартлари, депозитдан фойдаланиш тартиби, банк томонидан тўланадиган фоизлар миқдори, банк томонидан мижозларга кўрсатиладиган хизматлари, шу хизматлар учун корхона томонидан тўланадиган тўловлар миқдори, банк мижознинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари, жавобгарлиги ва бошқалар кўрсатиб корхона раҳбарларининг имзолари ва муҳрлари қўйилади.

Корхонага ҳисобварақ очишда банк томонидан белгиланган миқдорда тўлов ундирилади. Банкларда юридик шахсларга «Талаб қилингунча сақланадиган депозит» ҳисобварағи билан биргаликда жамғармали ёки муддатли депозит ҳисобварақлари очилади. Бундай ҳисобварақларининг очилишини расмийлаштириш учун юридик шахслар томонидан қуйидаги ҳужжатлар тақдим этилади:

- ҳисобварақ очиш учун ариза;
- солиқ тўловчига берилган рақамнинг рўйхатга олинганлиги тўғрисида билдиришнома;
- имзолар ва муҳр изи намуналари қўйилиб, нотариус тасдиқлаган карточка (варақча).

Санаб ўтилган ҳужжатлар корхона ушбу банкда илгари ҳисобварақ очмаган тақдирда тақдим этилади. Агар корхона илгари шу банкда бирор ҳисобварақ очган ва тегишли ҳужжатларни банкка тақдим этган бўлса, у ҳолда фақат ҳисобварақ очиш учун ариза расмийлаштирилиб топширилади. Аризада қандай депозит бўйича ҳисобварақ очиш лозимлиги кўрсатилади ва белгиланган тартибда корхона раҳбари ва бош бухгалтери томонидан имзоланади.

Бюджет муассасалари учун жамғармали ва муддатли депозитлар бўйича ҳисобварақлари фақат уларнинг бюджетдан ташқари маблағлари учун очилади.

Жамғармали ва муддатли депозитлардан юридик шахслар билан бир қаторда жисмоний шахслар ҳам фойдаланишлари мумкин. Бунинг учун жисмоний шахс томонидан ҳисобварақ очиш тўғрисидаги ариза, имзо намунаси қўйилган варақча ҳамда ҳисобварақ очишни сўраган шахснинг шахсини тасдиқловчи ҳужжат топширилади. Ҳужжатлар кўриб чиқилиб, тегишли назорат ўтказилгандан сўнг, банк билан миқдор ўртасида банк ҳисобварағини очиш бўйича шартнома имзоланиб, унда шартнома шартлари белгилаб қўйилади. Айни пайтда шартномада депозитларнинг ҳисобварақ очилаётганда жамғарма ёки муддатли депозит шартлари билан таништирилиши кўзда тутилади ҳамда депозитор дастлабки ҳисоб шакллари бўлган ҳужжатларга тегишли ёзув киритиб имзо қўяди.

Умуман, ҳисобварақ очиш учун миқдорлар томонидан тақдим қилинган ҳужжатлар уларнинг «юридик ҳужжати» ҳисобланиб, алоҳида папкага тикилади ва бош бухгалтерда сақланади. Имзо ва муҳр намунаси туширилган варақчалар масъул ижрочи ва банкнинг сўнгги назорат ходимига топширилади.

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг амалдаги шакллари

Нақд пулсиз ҳисобкитобларнинг иқтисодий асоси бу моддий ишлаб чиқаришдир. Моддий ишлаб чиқариш жараёнида жўнатилган товарлар, кўрсатилган хизматлар ва бажарилган ишлар учун тўловлар амалга оширилади. Бундан ташқари, корхона ва ташкилотларнинг бюджет билан ҳисобкитоблар, давлат, ижтимоий суғурта муассасалари, суд, арбитраж идоралари билан ҳам ҳисоб китоблар юритилади. Юқоридаги ҳисоб китобларнинг асосий қисми нақд пулсиз ҳисоб китоблар асосини ташкил этилади.

Нақд пулсиз пул айланиши пулли муносабатлар иштирокчиларининг ҳудудий жойлашувига кўра бир шаҳар ичидаги ва шаҳарлараро пул айланишига бўлинади. Бир шаҳар ичидаги бир ёки турли банклар хизматидан фойдаланадиган корхона ва ташкилотлар ўртасида юзага келадиган нақдсиз пул айланиши бир шаҳар ичидаги нақд пул айланиши дейилади. Турли шаҳарларда жойлашган банкларнинг хизматидан фойдаланувчи корхона ва ташкилотлар ўртасида юзага келадиган пул айланиши шаҳарлараро нақдсиз пул айланиши дейилади.

Товар операциялари ҳамда нотовар операциялари бўйича нақд пулсиз ҳисобкитоблар нақд пулсиз ҳисоб китобларнинг турли шакллари ёрдамида амалга оширилади. Бу шаклларнинг ҳар бири ҳужжатлар айланиши, мазмуни жиҳатдан алоҳида хусусиятларга эга.

Ўзбекистоннинг амалдаги қонунчилигига кўра хўжаликлар ўртасидаги ўзаро китоблар нақд пулсиз ҳисоб китобларнинг қуйидаги шакллари асосида амалга оширилади:

- тўлов топшириқномаси;
- тўлов талабномаси;
- аккредитивлар;
- инкасса топшириқлари;
- ҳисоб чеклари;
- мемориал ордер;
- пластик карточкалар.

Тўловчи ва маблағ олувчи томонлар орасидаги ҳисоб китоб қилиш учун танланган шакл хўжалик шартномаси асосида белгиланади. Ҳисоб китоб шакллари бу ҳукукий меъёрларда кўзда тутилган, ҳисоб китоб ҳужжатининг тури, ҳужжатлар айланиш тартиби, маблағларни мол сотувчи корхона ҳисобварағига ўтказиш ва ёзиш усули бирбиридан фарқ қилувчи ҳисоб китоб турларидир.

Нақд пулсиз ҳисоб китоб ҳужжатларининг ҳар бири белгиланган тартибда расмийлаштирилгандагина банк томонидан ижро учун қабул қилинади. Ҳар бир ҳужжат шакли талабларга жавоб берадиган ҳолда расмийлаштирилиб, унда қуйидаги реквизитлар бўлиши шарт:

- ҳисобкитоб ҳужжатининг номи;
- ҳужжатнинг номери ва расмийлаштирилган сана;
- тўловчи корхонанинг номи, банкдаги ҳисобварақ номери, унга хизмат кўрсатувчи банк номи ва банк коди;
- пул олувчи корхона ёки ташкилот номи, унинг банкдаги ҳисобварақ номери, унга хизмат кўрсатувчи банк номи ва банк коди:
- тўлов суммаси;
- тўлов мақсади.

Ҳужжатлар корхона раҳбари ва бош бухгалтери томонидан имзоланган ва корхона муҳри туширилган бўлиши шарт. Ҳужжатлар банк томонидан банк операция кунини давомида ижро учун қабул қилинади ва шу кунини балансдан ўтказилади.

Нақд пулсиз ҳисоб китобларнинг алоҳида шакллари қуйида кўриб чиқамиз.

Тўлов топшириқномалари бўйича ҳисоб – китоблар

Тўлов топшириқномаси бу – тўловчи корхонанинг унинг банкдаги ҳисобварағидан пул маблағларининг маълум бир суммасини бошқа мижознинг ҳисобварағига ўтказиш ҳақида ўзига хизмат кўрсатувчи банкка берган ёзма топшириғидир. Тўлов топшириқномаси 0505411002 шаклдаги стандарт бланкада тўловчи томонидан расмийлаштирилиб, банкка топширилади. Тўлов топшириқномалари орқали қуйидаги тўловлар амалга оширилади:

- товарлар ва хизматлар учун ҳисоб китоблар;
- нотовар операциялар бўйича ҳисоб китоблар;
- марказий банкнинг меъёрий ҳужжатларида кўзда тутилган бўлса, банк ссудалар унга қўшилган фоизларни қоплаш учун маблағ ўтказиш;
- ҳукумат қарорлари ва банк қоидаларида белгиланган ҳоллардаги банк тўловлари.

Илгари тўлов топшириқномалари расмийлаштирилган кундан бошлаб 10 кун ичида банкка топширилиши мумкин бўлиб, шу давр ичида ҳақиқий бўлиб ҳисобланар эди. Ҳозир эса топшириқноманинг санаси уни банкка тақдим этилган кун билан бир хил бўлиши керак, мос келмаган ҳолда тўлов топшириқномаси ижро учун қабул қилинмайди. Лекин бюджет ва бюджетдан ташқари фондлар бўйича тўловлар бундан мустасно.

Тўлов топшириқномаларининг банкка топширадиган нусхалар сони тўловчи ва маблағ олувчиларнинг қайси банкда жойлашганлигига боғлиқ. Тўловчи ва маҳсулот сотувчи корхоналар бир банк бўлими хизматидан фойдалансалар, топшириқномалар банкка уч нусхада тақдим этилади. Топшириқнома нусхаларининг ҳар бири қуйидагича ишлатилади:

биринчи нусха тўловлар амалга оширилгандан кейин банк масъул ижрочиси томонидан имзо, тўлов амалга оширилган сана, банкнинг тўртбурчак муҳрининг изи туширилган ва қабул қилиш санаси кўрсатилган ҳолда кунлик ҳужжатлар йиғмаси тикилади;

иккинчи нусхаси тўловни олувчининг ҳисобварағига илова сифатида масъул ижрочи томонидан имзо, тўлов амалга оширилган сана, банкнинг тўртбурчак муҳр изи туширилган ҳолда тўловни олувчи корхона вакилига берилади;

учинчи нусха операция бажарилгандан сўнг, банк бўлимининг тўртбурчак штамп изи туширилган, масъул ижрочи томонидан имзо, тўловни амалга ошириш ва топшириқномани қабул қилиш санаси кўрсатилган ҳолда, тўловчи корхона вакилига уларнинг депозит ҳисобварағидан кўчирма билан биргаликда берилади.

Лекин ҳар доим ҳам бирибири билан муносабатда бўлган хўжалик юритувчи субъектлар бир банк хизматидан фойдаланмайдилар. Агар тўловчи ва маблағ олувчи корхоналарга бир ҳудуд ичидаги ёки бошқа ҳудудда жойлашган турли банк бўлиmlари томонидан хизмат кўрсатилса, тўлов топшириқномалари банкка икки нусхада тақдим этилади:

биринчи нусхаси тўловлар амалга оширилгандан кейин банк масъул ижрочиси томонидан имзо, тўлов амалга оширилган сана, банкнинг муҳр изи туширилган, қабул қилиш санаси кўрсатилган ҳолда кунлик ҳужжатлар йиғмасига тикилади;

иккинчи нусхага банк бўлимининг муҳр изи туширилган, банк масъул ижрочисининг имзоси, тўлов амалга оширилган сана ва топшириқномани қабул қилиш санаси кўрсатилган ҳолда тўловчи корхона вакилига берилади.

Тўлов топшириғида қуйидаги реквизитлар кўрсатилиши лозим:

- а) тўлов топшириғининг номи ва номери;
- б) тўлов топшириғи тўлдирилган сана, яъни кун, ой ва йил;
- в) тўловчининг номи, тўловчи банкнинг номи ва коди;
- г) тўловчининг ҳисобварақ номери ва идентификация коди;
- д) маблағларни олувчи корхона номи, унга хизмат кўрсатувчи банк номи ва код;
- ж) маблағ олувчининг ҳисобварақ номери;
- з) тўловларнинг суммаси рақам ва ёзувларда кўрсатилади;
- и) тўловнинг мақсади.

Тўлов топшириғининг барча реквизитлари тўлдирилгандан сўнг, топшириқноманинг алоҳида ажратилган пастки қисмига тўловчи корхона раҳбари ва бош бухгалтерининг имзоси ҳамда муҳр изи қўйилади. Ушбу муҳр ва имзолар тўлов тошириғининг фақат биринчи асл нусхасига қўйилади.

Корхоналардан ҳужжатлар қабул қилиш, шартномада бошқа нарса кўзда тутилмаган бўлса, бутун кун давомида банкнинг мижоз билан ишлаш вақтидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади. Бунда операцион кун давомида банк томонидан корхоналардан олинган ҳужжатлар шу куннинг ўзида ижро қилинади. Агар тўлов топшириғи тўлиқ расмийлаштирилиб, уни тўлашга етарли пул маблағлари бўлса, масъул ижрочи топшириқномадаги барча маълумотларни дастурий йўл билан компьютер орқали банкнинг электрон тўловларини амалга оширувчи ҳисоблаш марказига ўтказди. Эртаси куни эрталабдан кечикмаган муддатда банк баланси чиқарилгандан кейин ҳужжатнинг биринчи нусхаси банкнинг кундалиқ йиғма жилдига тикилади ва белгиланган тартибда аввал жорий архивда, бир йил ўтгандан сўнг умумий банк архивига топширилади. Тўлов топшириқномасининг иккинчи нусхаси эса мижознинг ҳисобварағидан кўчирма билан биргаликда операциялар ўтказилганлигини тасдиқловчи ҳужжат сифатида мижозга берилади.

Шундай қилиб, тижорат банкнинг ҳисоблаш марказидан дастурий йўл орқали модем усули билан электрон тўлов ўтказилади, яъни электрон тўлов тизими орқали электрон тўлов топшириғи Марказий банк қошидаги ҳисобкитоб касса марказига, ўтказилади. Марказий банк қошида очилган ҳисобкитоб касса маркази тўловчи корхонага хизмат қилувчи тижорат банкдан олинган маълумотлар асосида электрон тўлов топшириғини модем орқали маблағ олувчи корхонага хизмат кўрсатувчи тижорат банкка ўтказди.

Электрон тўловлар тизими орқали олинган электрон тўлов топшириқномалари маблағларни олувчи банкда икки нусхада қоғозга чиқарилади. Топшириқноманинг биринчи нусхаси банк масъул ижрочисининг имзоси ва банк муҳр изи қўйилиб, кунлик ҳужжатлар йиғмажилдига тикилади. Иккинчи нусхаси эса банк масъул ижрочисининг имзоси ва банк муҳри изи қўйилган ҳолда мижоз ҳисобварағига илова сифатида мижозга берилади.

Таъминотчилар томонидан маҳсулот етказиб бериш ва хизматлар кўрсатиш транспорт хизмати билан биргаликда бир текисда амалга оширилса, ўзаро ҳисобкитоблар доимий тўловлар тартибда ўтказилиши мумкин. Бундай ҳисобкитоблар ҳар бир алоҳида савдо битими яъни маҳсулот ортиш, жўнатиш ёки хизмат кўрсатиш бўйича эмас, барча томонлар олдиндан келишиб олган муддатлар ва ҳажмларда тўлов топшириқномаларида фойдаланган ҳолда маблағларни даврий равишда кўчириш йўли билан бажарилади. Томонлар даврий равишда, лекин ҳар ойда камида бир марта маҳсулотнинг амалда жўнатилиши ёки хизматлар кўрсатилиши асосида ўтган давр учун қиёслашни бажариш ва

шартномада белгиланган тартибда қайта ҳисобкитоб қилишлари лозим. Аниқланган фарқлар алоҳида топшириқнома билан ўтказилиши ёки навбатдаги тўловда ҳисобга олиниши мумкин. Ўзаро қарзлар энг кам миқдорда бўлиши учун ҳисобкитобларга ойнинг охирида аниқлик киритиш мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги кунда республикамизда банклар орқали ўтказилаётган барча тўловларнинг 6575 фоизи тўлов топшириқномалари ёрдамида амалга оширилмоқда, бу унинг афзалликлари билан боғлиқдир.

Бу афзалликлар қуйидагилардан иборатдир:

биринчидан, ҳужжатлар айланишининг оддийлиги ва тезлиги, яъни ҳисобкитобларни амалга оширишнинг техник жиҳатдан қулайлиги. Бу эса, ўз навбатида, хўжалик юритувчи субъектлар ва банк ходимларининг меҳнат сарфини камайтиради;

иккинчидан, пул маблағлари ҳаракатининг тезлиги, яъни тўлов талабномасига нисбатан тўлов топшириқномаси бўйича ҳисобкитобларда ҳужжатларнинг айланиш ҳаракати қисқалиги сўзсиз хўжалик айланма маблағларининг айланиш тезлигини оширади;

учинчидан, товар сотиб олувчининг қабул қилган товарлари ёки хизматлар сифатини олдиндан аниқлаб олиниши ҳисобкитобларнинг бу шаклида тўлов талабномаси орқали ҳисобкитобларда бўлгани каби банкка рад аризаси топширилмайди, чунки тўловчининг ўзи тўловни тўлашга рози бўлса, топшириқномани банкка топширади;

тўртинчидан, тўлов топшириқномасининг барча товарсиз операцияларда қўлланиши, бу эса ушбу шакл бўйича ҳисобкитобларнинг аҳамиятини янада яққол акс эттиради.

Тўлов топшириқномаси бўйича ҳисобкитоблар афзалликлар билан бир қаторда камчиликларга ҳам эга. Камчиликлар шундан иборатки, мол жўнатувчи ёки хизмат кўрсатувчи корхона учун тўловнинг ўз вақтида ўтказилиши тўла қафолатланмаган. Чунки тўловнинг ўз вақтида ўтказилиши тўловчи корхонанинг депозит ҳисобварағидаги маблағлар миқдорида боғлиқ. Тўловнинг тўлиқ ўтказилишига етарли пул маблағларининг етишмаслиги пул айланишини секинлаштиради ва маҳсулот жўнатувчи ёки хизмат кўрсатувчи корхонанинг молиявий ҳолатини ёмонлаштиради.

Лекин кўрсатилган камчилик тўлов топшириқномаси бўйича ҳисобкитобларнинг нақд пулсиз ҳисобкитобларнинг бошқа шакллари олдидаги аҳамиятини камайтирмайди. Аксинча, ҳозирги даврда хўжалик субъектлари ўртасида тўлов топшириқномаларининг қўлланилиш доираси янада кенгайиб бормоқда, чунки олдинги йилларда тўлов топшириқномалари бўйича тўловлар фақат маҳсулот жўнатилгандан ва хизматлар кўрсатилгандан кейингина амалга оширилар эди. Бундай ҳолат бозор муносабатлари шароитида ўзини оқламади, дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг ошиб кетишига олиб келди, бу эса, ўз навбатида, иқтисодиётда қарздорлик занжирини келтириб чиқарди.

Юқорида кўрсатилган муаммоларнинг олдини олиш мақсадида ҳукуматимиз томонидан бир қатор механизмлар ишлаб чиқилди, қарор ва фармойишлар қабул қилинди. Дастлаб, 1995 йил 5 майда Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Корхона ва ташкилотлар раҳбарларининг халқ хўжалигидаги ҳисобкитобларни ўз вақтида ўтказишни таъминлаш бўйича жавобгарлигини ошириш чоратадбирлари тўғрисида"ги 154сонли фармони чиқарилди. Фармонга мувофиқ, мулк шаклидан қатъий назар ҳар бир хўжалик субъекти агар мол олувчи корхона бўлса, у, албатта, ўша маҳсулот қийматининг камида 15% суммасини олдиндан тўлаши талаб этилади. Табиийки, бу тўлов топшириқномаси асосида амалга оширилади.

Олдиндан тўлов ўтказиш илгари ёқилғимойлаш маҳсулотлари ва бошқа баъзи ҳолларда Давлат банкининг руҳсати билан амалга оширилар эди. Лекин ҳозирги пайтда, хўжаликлар ўзлари ўзаро хўжалик шартномалари орқали олдиндан тўловлар ўтказишни келишиб оладилар. Юқорида кўрсатилган механизм эса, иккала томонлар ўртасида шартномада кўрсатилган мажбуриятларнинг бажарилишини олдиндан назорат ўрнатишга ёрдам беради. 1996 йил 24 январда Ўзбекистон Республикаси Президентининг яна бир "Ҳисобкитоблар тизими ҳамда тўлов интизомини мустаҳкамлаш чоратадбирлари

тўғрисида"ги Фармони чиқарилди. Фармонда корхона ва ташкилотлар томонидан банкка топшириладиган тўлов топшириқномасида қатъий равишда шартнома номери, тўлов тартиби, 15 фоиздан кам бўлмаган аванс тўлови миқдори кўрсатилиши шарт қилиб белгиланди. Демак, нақд пулсиз ҳисоб китобларнинг қоидаси шаклидан фойдаланишдан қатъий назар, хўжаликлар, аввало, тўлов суммасининг 15 % дан кам бўлмаган миқдорини тўлай олувчи корхона ҳисобварағига айнан тўлов топшириғи ёрдамида ўтказадилар. Бу эса тўлов топшириғининг иқтисодиётнинг ҳамма соҳаларини қамраб олаётганидан далолат беради. Умуман, иқтисодиётда хусусий секторнинг ўрни кенгайиб борган сари кичик ва бошқа хусусий корхоналар сонининг ошиши тўлов топшириқномалари бўйича ҳисобкитоблар ҳажмининг кенгайишига йўл очиб беради.

Тўлов талабномаси бўйича ҳисоб-китоблар.

Нақд пулсиз ҳисобкитоб шаклларида бири тўлов талабномаси бўйича ҳисобкитоблар бўлиб, улар 90йилларнинг ўрталаригача қарийб 45% ини ташкил этар эди.

Ўзбекистон иқтисодиётида ҳисобкитобларни тартибга солиш, ҳолатини яхшилаш, жаҳон андозаларига мослаштириш мақсадида, 1999 йил ишдан бошлаб мулкчилик шаклидан қатъий назар барча корхона ва ташкилот учун тўлов талабномаларининг ўрнига тўлов талабнома топшириқномаси бўйича ҳисобкитоблар амалиётга киритилди. Шу билан бирга, 1995 йил августгача тўлов талабномаларининг муомалада бўлишига рухсат этилди. Лекин корхона ва ташкилотлар тўлов талабномаси орқали амалга ошириладиган ҳисобкитобларга ўрганиб қолганликлари сабабли, Марказий банкка тўлов талабномасини амалиётга қайтадан татбиқ этиш бўйича кўплаб талаб ва таклифлар келиб тушаётганлигини ҳисобга олган ҳолда, бу масала қайта кўриб чиқилиб, 1996 йил 29 февралдаги Марказий банкнинг Хатига асосан қайта муомалага киритилди. Тўлов талабномаси бу – маҳсулот етказиб берувчи ва маблағ олувчиларнинг белгиланган суммаси тўловчи банк орқали тўлаши тўғрисидаги талабномани ўз ичига олган ҳисобкитоб шаклидир. Тўлов талабномаси бўйича ҳисоб –китоблар "Акцепт" шаклидаги ҳисобкитоблар ҳам деб юритилади. "Акцепт" сўзи лотин тилидан олинган бўлиб, розилик маъносини англатади, яъни бу тўловчининг тўловни амалга ошириш учун банкка берган розилигидир. Акцепт шакли асосий инкасса ҳисобкитоб шакли ҳисобланади. "Инкассо" атамаси итальян тилидан олинган бўлиб, банк ўз мижози тақдим этган ҳужжатга асосан етказиб берилган маҳсулот учун унда кўрсатилган суммаси тўловчидан унинг банки орқали олиб бериш бўйича мажбурият ҳисобланади. Розилик билдириш усулига кўра акцепт ижобий ва салбий бўлиши мумкин. Тўловчи корхонанинг розилиги ҳам, норозилиги ҳам ёзма равишда билдирилиши ижобий акцепт ҳисобланади. Салбий акцепт эса сукут сақлаш орқали билдирилади. Агар тўловга норозилик хати ёзма равишда келиб тушмаса, банк томонидан тўлов амалга оширилади.

Салбий акцептнинг ўзи тўловни амалга ошириш муддатига кўра олдиндан акцепт ва сўнгги акцептга бўлинади. Талабномани олдиндан акцептлаш усулида ҳисобкитоблар ўтказилганда талабноманинг пули акцептлаш муддати тугагандан сўнг, акцептлашнинг сўнгги тўрт тўлов талабномаси банкка келиб тушганида тўланади, лекин тўлов ўтказилгандан кейинги 3 кун ичида тўловдан бош тортиш ҳуқуқи сақланиб қолади. Белгиланган муддат ўтгандан сўнг тўловчи томонидан раддия аризаси келиб келиб тушмаса, тўлов тўланганлигича.

Ҳисобкитобларнинг акцепт, яъни тўлов талабномалари орқали ўтказиладиган шаклида ишлатиладиган асосий ҳужжат бу тўлов талабномасидир. Тўлов талабномалари маҳсулот етказиб берувчи томонидан белгиланган шаклдаги бланкаларда банкка тақдим этади. Тўлов талабномалари қуйидаги ҳолларда ишлатилиши мумкин:

а) юклаб жўнатилган товарлар учун;

б) бажарилган ишлар учун;

в) кўрсатилган хизматлар учун;

г) амалдаги қонунчиликда, меъёрий ҳужжатда ёки шартномада кўзда тутилган бошқа тўловлар учун.

Тўлов талабномасида маҳсулот етказиб берувчи томонидан талабнома номери, жўнатилган сана, шу корхона номи, унинг ҳисобварақ номери, хизмат кўрсатувчи банк номи, банкнинг коди, тўловчи корхонанинг номи, унинг банкидаги ҳисобварақ номери, тўловчига хизмат кўрсатувчи банк номи ва коди, тўлов суммаси ва тўлов мақсади кўрсатилади. Хужжатларда кўрсатилиши лозим бўлган умумий реквизитлардан ташқари тўлов талабномасида қуйидагилар кўрсатилиши лозим:

а) шартнома санаси ва номери;

б) маҳсулотларни юклаб жўнатиш санаси ва товартранспорт ёки қабул қилиш топшириқ ҳужжатлари ва транспорт турининг, товарлар почта ва телекоммуникация агентлиги орқали жўнатилганда эса, почта квитанцияларининг номери.

Агар маҳсулот, уни сотиб олувчининг транспорт воситаси билан олиб кетилса, талабноманинг алоҳида ажратилган жойида юк уни сотиб олувчининг ўз транспорти билан олиб чиқиб кетилгани ҳамда ишончноманинг номери кўрсатилади. "Шундай ҳоллар ҳам бўладики, маҳсулот контракция шартномалари асосида реализация қилинади. Контракция шартномалари бўйича маҳсулот етказиб беришда тўлов талабномасининг юқори қисмида "Контракция шартномаси" деб кўрсатилиши лозим. Тўлов талабномасининг пастки, алоҳида ажратилган қисмида маҳсулот жўнатувчи корхона раҳбари ва бош бухгалтерининг имзолари ва корхонанинг муҳр изи қўйилади.

Тўлов талабномалари 2 ёки 3 нусхада тўлдирилади. Агар маҳсулот етказиб берувчи ва тўловчи томонларга битта банк бўлими хизмат кўрсатса талабнома 3 нусхада тақдим этилади. Бу ҳолда тўлов талабномаларнинг ҳар бир нусхалари қуйидагича ишлатилади:

биринчи нусха тўловлар амалга оширилгандан кейин банк масъул ижрочиси томонидан имзо, тўловни амалга оширилган сана, банкнинг тўртбурчак муҳр изи туширилган ва қабул қилиш санаси кўрсатилган ҳолда кунлик ҳужжатлар тикилади;

иккинчи нусхаси тўловни олувчининг ҳисобварағига илова сифатида масъул, ижрочи томонидан имзо, тўлов амалга оширилган сана, банкнинг тўртбурчак муҳр из қўйилгандан ва қабул қилинган сана кўрсатилган ҳолда берилади;

учинчи нусха қабул қилиш санаси, тўловни амалга ошириш санаси, масъул ижрочининг имзоси ва банк тўртбурчак муҳр изи қўйилган ҳолда тўловчига унинг ҳисобварағидан кўчирма билан биргаликда берилади.

Агар тўловчи ва маҳсулот етказиб берувчи бир ҳудуд ичидаги ёки турли ҳудудларда жойлашган турли банк бўлимлари ҳам хизматидан фойдалансалар, бу ҳолда тўлов талабномалари 2 нусхада банкка тақдим этилади. Уларнинг ҳар иккала нусхалари почта алоқаси ёки курьерлар орқали тўловчи банкка жўнатилади.

Тўловчи корхона банкка маҳсулот етказиб берувчи корхона банкдан биринчи ва иккинчи нусха тўлов талабномаси почта алоқаси ёки курьерлар орқали келиб тушади. Тўлов талабномалари томонлар ўртасида тузилган шартномага асосан акцептлаш тартибида ёки акцептламасдан тўланиши мумкин. Банк томонидан талабномаларни акцептлаш учун 3 кун муҳлат берилади. Лекин корхонанинг илтимосига кўра банк бу муддатни бир иш кунигача чўзиши мумкин. Акцептлаш тартибида тўланадиган талабномаларнинг биринчи нусхаси тўлов учун акцептланишни кутаётган ҳисобкитоб ҳужжатлари картотекасига жойлаштирилади. Бу картотека банкда 1картотека деб юритилади. Талабноманинг иккинчи нусхаси товартранспорт ҳужжатлари билан бирга кейинги иш кунидан кечиктирилмасдан ҳужжатни акцептлаш учун қабул қилинган сана кўрсатилган ҳолда тўловчига берилади.

Тўловчи тўлов талабномасининг иккинчи нусхасини олгандан кейин, унинг тўғри расмийлаштирилгани, шартнома шартларига тўғри келишини текшириб чиқади. Тўловчи белгиланган муддатда товар моддий қийматликларни жўнатишда, хизматлар кўрсатишда амалдаги қонуний ҳужжат талабларига ҳамда шартнома шартларига амал қилинмаган ҳолларда талабномани қисман ёки тўлиқ тўлашдан бош тортиши мумкин. Бунинг учун банкка ёзма равишда раддия аризаси топширилиши лозим. Агар белгиланган муддатда банкка раддия аризаси топширилмаса, талабнома акцептланган ҳисобланади.

Акцептлашни рад этиш ҳукукига эга бўлган мансабдор шахслар доирасини банк бўлими бошқарувчиси белгилайди. Банклар акцептларни рад қилиш моҳияти бўйича келиб чиққан баҳс ва низолаарга аралашмайдилар.

Тўлов талабномасини тўлашдан бош тортиб ёзилган раддия аризасининг ҳақи тўловчи томонидан банкка топширилганда таланомалар шу куннинг ўзидаёқ 1картотекадан олинади ҳамда товартранспорт шартлари ва бошқа иловалар билан бирга маҳсулот етказиб берган корхона банкка ижросиз қайтариб юборилади. Тўловчи талабномани акцептлашдан қисман бош тортганда, тўловчи томонидан акцентланган сумма бўйича тўловлар ўтказилади. Маҳсулот тўловчи ҳисобварағида талабноманинг акцептланган суммани тугашга етарли пул маблағлари бўлмаганда, талабнома муддатда тўланмаган ҳисобкитоб ҳужжатлари картотекасига жойлаштирилади. Бу картотека банкда 2-картотека деб юритилади. Бунда, талабноманинг дастлабки суммаси ўчирилади ва ёнида тўловчи акцептлаган сумма ёзиб қўйилади. Картотекага кирам қилинган сумма тўловчи корхона ҳисобварағига пул маблағлари келиб тушгандан сўнг тўланади.

Агар 1-картотекага жойлаштирилган тўлов талабномаси бўйича тўловчи томонидан раддия аризаси келиб тушмаса, тўлов талабномаси акцептлаш учун берилган 3 кун муҳлат ўтгандан сўнг тўланади.

Тўлов талабномасини тўлашдан аввал тўловчи корхонанинг депозит ҳисобварағи юритувчи масъул ижрочи талабномани тўлаш учун етарли пул маблағларининг тўловчи ҳисобварағида мавжудлигини текширади. Агар депозит ҳисобварағида етарли пул маблағлари бўлса, талабнома тўланади.

Баланс ичидаги ҳисобварақлар бўйича бажарилган бухгалтерия ёзувлари билан бир қаторда балансдан ташқари кўзда тутилмаган ҳолатлар ҳисобварақлар бўйича ҳам бухгалтерия ёзувлари бажарилади, 1картотекадаги тўлов талабномасининг ўзи картотекадан олинади ва ҳисобдан чиқарилади.

Тўланган талабнома электрон тўловлар тизими ёрдамида Марказий банк қошидаги ҳисобкитоб касса маркази орқали маҳсулот сотувчи корхона банкка ўтказилади. Талабноманинг ушбу нусхаси банкнинг кундалик ҳужжатлар йиғмажилдига тикилади ва белгиланган тартибда сақланади.

Лекин ҳар доим ҳам тўловчи корхонанинг ҳисобварағида тўлов талабномасини тўлашга етарли пул маблағлари бўлмаслиги мумкин. Тўловчининг ҳисобварағида маблағ бўлмаганда талабномалар 2картотекада тўловни кутаётган ҳужжатлар қаторига жойлаштирилади. Бу ҳақда маҳсулот етказиб берувчи банкка хабар берилади. Тўлов талабномаси 2картотекада тўловчи корхонанинг талаб қилингунча сақланадиган депозит ҳисобварағига талабномани тўлашга етарли пул маблағлар келиб тушгунча сақланади. Пул келиб тушгандан сўнг, келиб тушган маблағлар доирасида меъёрий ҳужжатларда ўрнатилган тартибда тўлов амалга оширилади.

Баъзи вақтларда тўлов талабномасини тўлаш учун тўловчи корхонанинг розилиги, яъни акцептлаши талаб этилмайди. Тўловчиларнинг ҳисобварақларидан маблағларни, акцептламасдан ҳисобдан чиқариш томонлар ўртасида тузилган шартномага асосан коммунал хизматлар, телефон, канализация, почтателеграф харажатлари ҳамда ташилган чиқинди учун амалга оширилади. Коммунал хизмат тўловлари амалдаги тариф ўлчов асбоблари асосида газ, сув, иссиқлик ва электрэнергияси учун ҳисобланади. Бунда акцептсиз тўловларни амалга ошириш учун банкка тақдим қилинган тўлов талабноманинг юқори қисмига "акцептсиз" ҳамда "ҳисоблаш асбоблари асосида" деган сўзлари кўрсатиб" қўйилган бўлиши лозим. Ушбу ёзувлар бўлмаган тақдирда талабномалар умумий асосда акцептланади ва тўланади. Талабномада масъул тўловларни акцептламасдан ҳисобдан чиқариш ҳукукига эга бўлган қонуний ҳужжат ёки шартноманинг санаси, номери ва тўловнинг мақсади кўрсатилиши шарт. Бундай банк илова қилинган ҳужжатларни талабномада кўрсатилган уларнинг реквизитларига мослигини текшириб кўради.

Банк операциян куни келиб тушган акцептсиз тўланадиган талабномалар шу куннинг ўзида тўланади. Тўловчи корхонанинг депозит ҳисобварағида талабномани тўлаши учун

маблағи йўқлиги ёки камлиги аниқланса ҳамда уларни тўлаш учун банк кредит бериш имконияти бўлмаганда, тўланмаган сумма ҳозирги "муддатида тўланмаган ҳисобкитоб хужжатлари" картотекаси бўйича алоҳида ҳисобвараққа ўтказилади, талабноманинг ўзи эса 2картотекага жойлаштирилади.

Операцион кун тугаганидан сўнг банкка келиб тушган тўлов талабномалари кейинги иш куни тўланади. Бундай талабномаларга "Кечки" деган белги қўйилади.

Тўловчи корхона банкида тўланган тўлов талабномаси "Электрон почта электрон тизими орқали Марказий банк қошидаги ҳисоб марказига узатилади. Ҳисоб марказида тўловчи корхона банкнинг корреспонденция ҳисобварағидан тўлов талабномасида кўрсатилган пул суммаси маҳсулот етказиб берувчи банкнинг корреспонденция ҳисобварағига ўтказилади. Электрон тўлов тизими орқали олинган электрон талабномалар маблағларни олувчи банкда икки нусхада қоғозга чиқарилади. Уларнинг биринчи нусхаси банк масъул ижрочисининг имзоси ва банк муҳри қўйилиб, кундалик хужжатлар йиғмажилдига тикилади ва белгиланган тартибда сақланади. Талабноманинг иккинчи нусхаси банк масъул ижрочисининг имзоси ва банк муҳри қўйилган ҳолда маҳсулот етказиб берган корхонанинг депозит ҳисобварағига илова сифатида қўшиб берилади. Шу билан бирга, бу корхонага ҳисобварақдан кўчирма ҳам берилади. Маҳсулот етказиб берувчига тегишли банкда тўловчи банкдан келиб тушган тўлов суммаси маблағ олувчининг ҳисобварағига ўтказиб қўйилади.

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг бошқа шакллари каби тўлов талабномаси бўйича ҳисобкитоблар ҳам маълум афзаллик ва камчиликларга эга:

1) маҳсулот сотувчи билан маҳсулот олувчи томонидан бирбирини ўзаро назорат қилиш;

2) маҳсулот олувчига товарни жўнатиш кечиктирилмайди;

3) мол жўнатувчи билан ҳисобкитоб қилиш учун маҳсулот олувчининг маблағини алоҳида ҳисобварақда депонент қилиб қўйиш талаб этилмайди, яъни тўловчининг маблағлари бирор муддатга айланмадан ташқарига чиқиб кетмайди;

4) тўловчига тақдим этилган хужжатлар асосида мол етказиб берувчининг шартнома шартлари қай даражада бажарилишини текшириш ҳукуқи берилади. Шу билан бирга, шартнома шартларидан бири бўлган ҳолда тўлов тўлашдан бош тортиш ҳукуқига эга бўлади;

5) мол олувчи ҳисобварағидан акцептланган талабномалар бўйича маблағларнинг мажбурий олинishi маҳсулот етказиб берувчи ёки хизмат кўрсатувчи томон манфаатларига мос келади.

Тўлов талабномаси бўйича ҳисобкитобларнинг камчиликлари қуйидагилар:

1. Маҳсулот сотувчи корхонага тўловнинг ўз вақтида ўтказилиши кафолатланмайди

2. Тўлов ўтказилиши билан товар жўнатилиши вақтининг бирбирига мос келмаслиги. Товар келиб тушгандан сўнг корхона ҳисобварағида пул бўлмаса, тўлов ўтказилмаганига қарамай, шу корхонанинг кредитор қарздорлигининг ошиши ва айланма маблағлари самарадорлигининг пасайишига олиб келади.

3. Тўлов талабномаси бўйича ҳисобкитобларга хужжатлар айланиши тўлов топшириғига нисбатан узоқроқ давом этади.

Умуман, тўлов талабномаси бўйича ҳисобкитобларнинг ишлатилишини кўп ҳолларда ўз вақтида тўланмаган тўлов талабномаларнинг кўпайишига шароит яратади, чунки талабнома банкка тўлов учун келиб тушган вақтда тўловчининг ҳисобварағида ҳар доим ҳам тўловни амалга ошириш учун етарли пул маблағлари бўлмаслиги, картотекага қўйилган ҳар бир тўлов талабномаси республика халқ хўжалигида дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг ошганлигидан далолат беради. Шу сабабли республика банклари ўз мижозларининг картотекадаги хужжатлари ва уларни тўлаш бўйича қандай ишлар олиб борилаётганлигини назорат қилиб турадилар.

Аккредитивлар бўйича ҳисоб-китоблар

Ҳисобкитобларнинг аккредитив шакли тўлов айланмасида жуда кичик улушни ташкил этади. Жўнатилган товарлар ва кўрсатилган хизматлар учун тўловни кафолатлаш олдида аккредитив шаклдан фойдаланилади. Аккредитив мижознинг топшириғига кўра шартнома бўйича унинг контрагенти фойдасига берилаётган банкнинг шартли пул мажбуриятидир. Унга кўра аккредитив очган банк маҳсулот етказиб берувчи тўловни бажариши ёки бошқа банклар томонидан аккредитивда кўзда тутилган ҳужжатлар тақдим қилганда ва аккредитивнинг бошқа шартлари бажарилганда, уларга тўловларни бажариш учун ваколат бериши мумкин.

Аккредитивлар очилганда, аккредитив очган банк тўловчининг шахсий маблағидан ёки унга берилган кредит ҳисобидан мол етказиб берувчининг банки тасарруфидан алоҳида "Аккредитивлар", баланс ҳисобварағи ва маблағларни етказиб берса, бундай аккредитивлар қопланган аккредитивлар дейилади. Аккредитив очган банк халқаро қабул қилинган андозалар асосида банкэмитент деб юритилади.

Аккредитивларнинг иккинчи тури қопланмаган аккредитив бўлиб, банк ва бошқа корхоналар олдидаги мажбуриятларини ўз вақтида бажарилган хўжаликларга бунда аккредитивлардан фойдаланишга рухсат этилади. Қопланмаган аккредитивнинг қопланган аккредитивдан фарқи шундан иборатки, бунда тўловчи корхонанинг пул маблағлари алоҳида ҳисобвараққа ўтказиб қўйилишини талаб қилади. Банк тўловчи ҳисобварағида тўлов ҳужжатлари келиб тушганда пул бўлмаган тақдирда банк маблағлари ҳисобидан тўлаб беришни кафолатлайди. Аккредитивнинг бу турининг қулайлиги шундан иборатки, мол сотиб олувчининг пул маблағлари айланмада тарқалиб кетмайди, иккинчи томондан мол жўнатувчи корхона учун ҳам тўлов кафолатланган фақат бўш маблағларга ҳисобидан тўлов амалга оширилганда шартномада келишилган миқдорда ҳақ тўланади.

Қопланган ва қопланмаган аккредитивлар чақириб олинadиган ва чақириб олинмайдиган бўлиши мумкин. Агар аккредитив бўйича ҳужжатларда бу ҳақда белги мавжуд бўлмаса, бундай аккредитивлар чақириб олинувчи ҳисобланади. Чақириб "олинувчи аккредитив банкэмитент томонидан маблағларни олувчи билан олдиндан келишиб олинмасдан ҳам ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин. Масалан, шартномада кўзда тутилган шартларга риоя этилмаганда, банкэмитент аккредитив бўйича тўловларни кафолатлаш муддатидан аввалроқ воз кечганда ва бошқа ҳолларда аккредитив чақириб олиниши мумкин. Тўловчи маҳсулот етказиб берувчига чақириб олинadиган аккредитивнинг шартлари ўзгартирилиши (бекор қилиниши) тўғрисидаги барча фармойишларни фақат банкэмитент орқали бериши мумкин. Ушбу банк маҳсулот етказиб берувчининг банки, яъни бажарувчи банкда, у эса, ўз навбатида, маҳсулот ўтказиб берувчи корхона хабардор қилади. Бажарувчи банк маҳсулот етказиб берувчи тақдим этган ва маҳсулот етказиб берувчининг банки томонидан қабул қилинган, аккредитив шартлариги оид бўлган ҳужжатлар бўйича тўловларни мазкур банк аккредитивни ўзгартириш ёки бекор қилиш тўғрисидаги хабарномани олгунга қадар тўлаши шарт. Маҳсулот етказиб берувчининг розилигисиз, унинг фойдасига очилган чақириб олинмайдиган аккредитив ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин эмас. Маҳсулот етказиб берувчи корхона аккредитив шартларида кўзда тутилган ҳолларда аккредитивдан фойдаланишдан муддатидан олдин воз кечиши мумкин.

Бир вақтнинг ўзида аккредитив суммаси аккредитивларни ҳисобга олувчи кўзда тутилмаган ҳоллар ҳисобварағига киритилади. Тўлов ўтказилгандан сўнг аризанинг иккинчи нусхаси банк масъул ижрочисининг имзоси, банкнинг тўртбурчак муҳри, амалга оширилган сана ҳамда қабул қилиш санаси қўйилган ҳолда тўловчига қўчирма билан биргаликда берилади.

Аккредитив фақат бир таъминотчи билан ҳисобкитоб қилишга мўлжалланган бўлиши мумкин. Аккредитивнинг муддати ва ҳисобкитоб қилиш тартиби томонлар ўртасида тузиладиган шартномада белгиланади.

Шартномада:

- банк эмитентининг номи;

- аккредитив тури ва уни бажариш муддати усуллари;
- мол етказиб берувчининг аккредитив бўйича маблағ олиш учун тақдим қилинадиган ҳужжатлар рўйхати;
- товарларни етказгандан кейин ҳужжатларни тақдим қилиниш муддати;
- мол етказиб берувчи ва олувчи томонлар номи, уларнинг юридик адреслари;
- бажарувчи банк номи ва бошқалар кўрсатилади.

Аккредитив сана учун харидор ўз банкига банк эмитентга 2 нусхада тақдим этади. Аризада аккредитив очиш учун асос бўлган шартнома аккредитивнинг амал қилиш муддати, аккредитивни бажарадиган банкнинг номи ҳамда тўлов ҳужжатларида кўрсатиладиган барча реквизитлар кўрсатилади.

Банкда ушбу корхонага хизмат кўрсатувчи масъул ижрочи аккредитив очиш ҳақидаги аризани олиб, унинг тўғри ва тўлиқ расмийлаштирилганлиги барча керакли реквизитларнинг тўғрилигини текширади. Қабул қилинган аккредитив очиш ҳақидаги аризининг биринчи нусхасига ўз имзосини, банкнинг тўртбурчак муҳр изини, аризани қабул қилиш санаси ва тўлов ўтказиш санаси қўяди. Аризининг биринчи нусхасида кўрсатилган барча реквизитлар компьютерга киритиб, электрон тўловлар тизими Марказий банкнинг ҳисоблаш Маркази орқали маҳсулот жўнатувчи корхона муҳр изи қўйилган ҳолда банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмасига тикилади ва белгиланган тартибда сақланади

Маҳсулот етказиб берувчи аккредитив бўйича келиб тушган маблағларни ўзининг талаб қилингунча сақланадиган депозит ҳисобварағига ўтказиш учун унга хизмат кўрсатувчи банкка юклаб жўнатиш ва аккредитив шартларида кўзда тутилган бошқа ҳужжатларни тақдим этади. Аккредитив бўйича тўловларни тасдиқловчи бошқа ҳужжатлар аккредитив муддати келгунга қадар маҳсулот етказиб бурувчи томонидан банкка тақдим этилиши ва аккредитивнинг барча шартларини бажарилганини тасдиқлаши шарт. Аккредитив бўйича тўловларда маҳсулот етказиб берувчининг банки маҳсулот етказиб, берувчи томонидан аккредитивнинг барча шартларига риоя қилинганини ҳамда тасдиқловчи ҳужжатларнинг тўғри расмийлаштирилганлигини текширилиши лозим. Ушбу шартларнинг бирортаси бузилганда ёки бажарилмаганда банк аккредитивлар бўйича тўловларни ўтказиши мумкин эмас. Бир томонидан маҳсулот етказиб берувчининг аккредитивлар бўйича ҳисобварағидаги маблағларни унинг талаб қилингунча сақланадиган депозит ҳисобварағига мемориал ордер орқали ўтказилади. Мемориал ордер масъул ижрочи томонидан 4 нусхада тўлдирилиб, унда тўлов бўйича шартнома номери, санаси, тўловнинг мазмуни ҳисобварақлар номери кўрсатилади. Мемориал ордernинг алоҳида нусхалар қуйидагича ишлатилади:

– мемориал ордernинг биринчи нусхаси бухгалтернинг имзоси, банкнинг тўртбурчак муҳрининг изи туширилиб тасдиқловчи ҳужжатнинг бир нусхаси билан биргаликда банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмасига тикилади;

– мемореал ордernинг иккинчи, учтаси нусхалари масъул ижрочининг имзоси ва тўртбурчак муҳрининг изи қўйилиб, тасдиқловчи ҳужжатлар илова қилинган ҳолда банк эмитентга жўнатилади;

– мемореал ордernинг тўртинчи нусхаси масъул ижрочининг имзоси, банкнинг тўртбурчак муҳр изи қўйилиб маҳсулот етказиб берувчи корхона ҳисобварағига илова сифатида берилади.

Шундай қилиб, аккредитив маҳсулот етказиб берувчи корхонага бошқа хизмат қилувчи банкда қуйидагича ёпилади:

а) аккредитив муддати тугагандан кейин бажарувчи банк аккредитив ёпилганлиги тўғрисида эмитент банкка хабар беради;

б) маҳсулот етказиб берувчининг муддатдан олдин аккредитивни ишлатишдан воз кечиш тўғрисидаги аризага кўра, маҳсулот етказиб берувчининг кейинги аккредитивдан фойдаланишдан воз кечганлик тўғрисидаги аризасига асосан, банкэмитентга кўчирилганлиги тўғрисидаги билдиришнома юборилади.

в) сотиб олувчининг аккредит қисман ёки тўла чақириб олиш тўғрисидаги аризасига кўра, агар аккредитив шартларида кўзда тутилган бўлса, аккредитивлар эмитенти банкдан хабар етиб келган куни 22602 "Мижозларнинг аккредитивлар бўйича депозитлар ҳисобварағидаги мавжуд маблағлар доирасида тўлиқ ёки қисман қопланади.

Аккредитивлар бўйича депозит ҳисобварақлардан нақд пул берилиши аккредитивлари бошқа корхоналар номига ўтказилиши ва қайта расмийлаштирилишига рухсат этилмайди.

Банк эмитент аккредитивни ишлатганлиги тўғрисида бажарувчи банкдан ҳужжатларни олгандан кейин мемориал ордерга асосан кўзда тутилмаган ҳолатлар ҳисобварағидан тўлиқ ҳисобдан чиқади ва тасдиқловчи ҳужжатларни мемориал ордернинг нусхаси билан биргаликда тўловчи корхонага беради. Кўзда тутилмаган ҳолатлар ҳисобварағи аккредитив тўлиқ ишлатилмаган ва у сотиб олувчи банкидаги ҳисобвараққа қайтарилганда ҳам ёпилади.

Нақд пулсиз ҳисобкитобларнинг аккредитив шаклининг ўз афзаллиги, шу билан бирга, бир қатор камчиликлари мавжуд. Аккредитив шакллари бўйича ҳисобкитоб қилишнинг афзал томони шундаки, маҳсулот етказиб берувчи учун тўлов тўлиқ, кафолатланган бўлади. Аккредитив шаклининг камчиликлари эса қуйидагилардан иборат:

- аккредитив шакли бўйича ҳужжатлар айланиши техник жиҳатдан бирмунча кийинроқ;
- транспортга қулай эмас, аккредитив очилган пайтда юкни жўнатиш учун тайёр транспорт бўлмаслиги мумкин, бу эса юк жўнатишини кечикишига олиб келади;
- бу шаклда тўловчининг маблағлари айланмадан қисман четлашади, бошқа ҳисобкитоблар бўйича бу маблағлардан фойдаланишга рухсат этилмайди;
- аккредитив бўйича, одатда, фақат бир мол етказиб берувчи билан ҳисобкитоб қилинади.

Инкассо топшириқномалари бўйича операциялар.

Инкассо топшириқномаси – ушбу топшириқномани берган банкка мижознинг банкэмитентга тўловчининг ҳисобварағидан сўзсиз тартибда маблағ чиқариш тўғрисидаги талабидир. Инкассо топшириқлари қуйидаги ҳолларда тақдим этилади:

- биринчидан, ўз вақтида тўланмаган солиқларни ундириш учун;
- иккинчидан, давлат бюджетига ўтказиладиган солиқлардан ташқари тўловлар, жумладан, пенялар, жарималарни ундириб олиш тўғрисидаги солиқ органларининг фармойишига кўра;
- учинчидан, бюджетдан ташқари фондлардан тўловларни ундириб олишда агар бу қонуний ҳужжатларда кўзда тутилган бўлса;
- тўртинчидан, божхона органларнинг ишининг қарорига кўра ўз вақтида тўланмаган божхона тўловларини ундириш учун.

Булардан ташқари, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари томонидан тақдим ҳужжатлар, шунингдек, ҳўжалик судининг шифо варақалари ва ўша тенглаштирилган ҳужжатлари учун инкассо топшириқларини расмийлаштириб, банкка топшириш учун асос бўла олади. Ижро ҳужжатларга ҳўжалик судининг буйруқлари, судлар томонидан берилган ижро варақалари ҳамда нотариуслар томонидан бузилган устхатларни киритиш мумкин.

Бюджет божхона ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларини тўловни ундирувчи деб юритамиз. Тўловни ундирувчилар инкассо топшириқлар ижро ҳужжатларини илова қилаётган ҳолда тўловни ундириш учун банкка тақдим қиладилар. Агар тўловни ундирувчи ва тўловчи томонлар бир шаҳар ичидаги банк хизматидан фойдалансалар, инкассо топшириғи тўловчининг ҳисобварағи топшириладиган шахс бўлимига топширади. Агар инкассо топшириғи бошқа шаҳар тўловчилар номига расмийлаштирилган бўлса, бу ҳолда ҳужжат ундириб олувчига хизмат кўрсатувчи банк бўлимига топширилиши лозим.

Ҳўжалик юритувчи субъектлар фойдасига маблағларни ҳисобдан чиқариш бўйича ҳужжатлар қонунда белгиланган муддатдан ўтказиб тақдим этилган бўлса, банк

бўлимлари ушбу ҳужжатларни инкассо учун қабул қилмайдилар. Ижро ҳужжатларининг бажарилиши муддатлари қуйидагича белгиланган:

- судлар томонидан берилган ижро варақлари бўйича – 3 йил;
- ижро устхатлари бўйича, агар қонунчилик томонидан бошқа муддат кўрсатилмаган бўлса – 3 йил;
- хўжалик судларининг ижро варақлари бўйича – 3 йил;
- хўжалик судининг томонидан берилган суд буйруғи бўйича ундириб олиб, буйруқ берилган кундан бошлаб – 10 кун муддат давомида амалга оширилади.

Давлат суғуртаси, ижтимоий суғурта идоралари, давлат бюджети фойдасига маблағларни ўтказиб бериш учун ҳужжатлар банк томонидан амал қилиш счетдаги чекланмаган ҳолда қабул қилинади.

Инкассо топшириқномаси банк бўлимига ундириб олувчи томондан 05054110131 шаклда уч нусхада топширилади. Ундириб олувчи ва тўловчи томонларга битта банк бўлимида хизмат кўрсатилса, инкассо топшириқномаларининг алоҳида нусхалар қуйидагича ишлатилади:

- биринчи нусха тўловлар амалга оширилгандан кейин банк масъул ижрочиси томонидан имзо, банкнинг тўртбурчак муҳр изи, тўлов амалга оширилган сана, қабул қилинган санаси кўрсатилган ҳолда кунлик ҳужжатлар йиғмасига тикилади.

- иккинчи нусхаси ижро ҳужжатлари билан бирга тўловчининг ҳисобварағига ва сифатида масъул ижрочи томонидан имзо, тўлов амалга оширилган сана, банкнинг муҳр изи туширилган ва қабул қилиш санаси кўрсатилган ҳолда тўловчига берилади;

- учинчи нусхаси банк бўлимининг тўртбурчак муҳр изи туширилган масъул бажарувчи томонидан имзо, тўлов амалга оширилган сана ва қабул қилинган санаси кўрсатилган ҳолда тўловни олувчига берилади.

Ундириб олувчи ва тўловчига бир шаҳар ичидаги турли банкдан хизмат кўрсатганда ҳам инкассо топшириқномаси 3 нусхада расмийлаштирилиб ундириб олувчи томонидан бевосита берувчи корхона банкига топширилади. Инкассо топшириқномасининг алоҳида нусхалари қуйидагича ишлатилади:

- биринчи нусха тўловлар амалга оширилгандан кейин банк масъул ижрочиси томонидан имзо, тўлов амалга оширилган сана, банкнинг муҳри изи туширилган ҳолда ва қабул қилиш санаси кўрсатилган ҳолда банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмасига тикилади ва белгиланган тартибда сақланади;

- иккинчи нусхаси ижро ҳужжатлари билан биргаликда тўловчининг ҳисобварағига илова сифатида масъул ижрочи томонидан имзо, тўлов амалга оширилган сана, қабул қилиш санаси кўрсатилган ва банкнинг муҳр изи туширилган ҳолда тўловчига берилади;

- учинчи нусхаси бош бўлимининг тўртбурчак муҳр изи туширилган, масъул ижрочининг имзоси, тўлов амалга оширилган сана, қабул қилиш санаси кўрсатилган ҳолда тўлов; олувчининг ўзига инкассо топшириқномасининг учун банк томонидан қабул қилганлигини тасдиқловчи ҳужжат сифатида қайтарилади.

Амалиётда бундай ҳоллар ҳам бўлади, бунда тўловни ундирувчи ва тўлов тўловчи турли шаҳарларда жойлашган бўлиб, уларга турли банклар хизмат кўрсатади. Бунда шаҳарлараро ёхуд, ҳудудлараро операциялар банклараро ҳисобкитоблар орқали амалга оширилади. Шаҳарлараро ҳисобкитобларда инкассо топшириқлари ундирувчилардан хизмат кўрсатувчи банк бўлиmlарига ундирувчи томонидан топширилади. Бу ҳолда инкассо топшириғи икки нусхада расмийлаштирилиб банкка топширилади. Унинг биринчи ва иккинчи нусхалари ижро ҳужжатлари билан бирга почта алоқаси орқали тўловчининг банкига жўнатилади. Топшириқномани жўнатишдан аввал унга масъул ижрочи томонидан имзо, ҳужжатнинг қабул қилиниш санаси қўйилади ҳамда банкнинг тўртбурчак муҳр изи туширилади. Инкассо топшириқномасининг учинчи нусхаси банк бўлимининг тўртбурчак муҳр изи туширилган, масъул ижрочининг имзоси, қабул қилиш санаси қўйилган ҳолда ундирувчига қайтарилади.

Инкассо топшириқномалари бўйича ҳисобкитобларда бажарилади. Бунда бухгалтерия ёзувлари ундирувчи ва тўлов тўловчиларга хизмат кўрсатувчи банкларнинг жойлашувига боғлиқ.

Тўлов тўловчи ва ундирувчи томонлар бир шаҳар ичидаги турли банклар хизматидан фойдалансалар, ундирувчи томон инкассо топшириғини тўловчи банклар уч нусхада топширади. Топшириқноманинг тўғри ва тўлиқ расмийлаштирилганлиги, унинг барча реквизитларининг мавжудлиги, шу билан бирга, тўловчининг ҳисобварағида ушбу топшириқномани тўлаш учун пул маблағларининг етарлилиги банк масъул ижрочиси томонидан назорат қилинади. Шундан сўнг биринчи нусха асосида бухгалтерия ёзуви амалга оширилади:

Тўлов электрон тўлов тизими орқали ҳисоб Марказига ўтказилади. Инкассо топшириқномаларининг бошқа нусхалари юқорида кўрсатиб ўтилганга мувофиқ ишлатилади.

Тўлов тўловчи ва ундирувчи томонларга турли шаҳардаги турли банклар хизмат кўрсатсалар, ундирувчига хизмат кўрсатувчи банк инкассо топшириғини ижро ҳужжатлари билан биргаликда почта алоқаси орқали тўловчига хизмат кўрсатиб турли банкка жўнатади тўловчининг банки келиб тушган ҳужжатларнинг тўланиши мумкинлиги ва тўғри расмийлаштирилганлигини текшириб юқоридаги бухгалтерия ёзувини ўтказди электрон тўлов тизими орқали ҳисоб Марказига тўловни жўнатиш ҳисоб Маркази орқали тўлов ундирувчига хизмат кўрсатувчи банкнинг корреспондент ҳисобварағига келиб тушади. Бир вақтнинг ўзида келиб тушган пул маблағлари ундирувчи томоннинг ҳисобварағига ўтказилади.

Ундирувчи банкида электрон тўлов тизими орқали қабул қилинган электрон инкассо топшириқномаси икки нусхада қоғозга чиқарилади. Уларнинг биринчи нусхаси банкнинг муҳр изи ва масъул ижрочининг имзоси қўйилиб, кунлик ҳужжатлар йиғмасига тикилади. Иккинчи нусхаси эса банк муҳр изи ва масъул ижрочининг имзоси қўйилган ҳолда ундирувчи ҳисобварағига илова қилиб берилади.

Ҳисобланаётган маблағлар ҳисобига ёки топширилган нақд пул суммасига берилади, ҳисобкитоб чеки 2 қисмдан иборат:

- биринчи қисми ҳисобкитоб чеки;
- иккинчи қисми чек корешоги.

Чекнинг корешок қисми чекнинг биринчи қисмида кўрсатилган суммаларни тасдиқлаш учун белгиланган назорат рақамларини ўз ичига олади. Банк ходими чекини беришда қуйидаги реквизитларни тўлдириб бериши лозим: чек берилган сана:

- чек бўйича тўланиши лозим бўлган суммани рақамлар ва сўз билан;
- ҳисобкитоб чекига номи ёзиб берилаётган шахснинг фамилияси, исми, отасининг исми,
- унинг паспортининг серияси ва номери;
- чек берувчининг депозит ҳисобварағи номери;
- чек берган банкнинг бўлимининг номи ва коди;
- чекнинг амал қилиш муддати.

Кўрсатиб ўтилган барча реквизитлар тўлдирилгандан сўнг, банкнинг масъул ходим ҳисобкитоб чеки ва корешок қисмларига имзо қўяди ва ҳисобкитоб чекининг ҳисобкитоб чеки суммасига мос келиши учун ҳисобкитоб чеки назорат сонлар ҳошияси бўйича корешокни ажратади ҳамда муҳр билан мустаҳкамлайди.

Шундан сўнг чек мижозга берилади. Чек олувчи мижоз чекни олганлиги ҳақида корешокка ўз имзосини қўяди.

Банкнинг масъул ходими алоҳида дафтарга ҳисобкитоб чекининг серияси номерини, номига чек ёзиб берилган шахснинг фамилияси, қисми, отасининг исми ва чек суммасини ёзиб қўйиши лозим. Бунда ушбу чек омонат бўйича ҳисобварақда сақланган маблағлар ёки депозит ҳисобварақдан кўчирилган ёхуд нақд пулларда қўйилган маблағлар ҳисобидан берилганлигини алоҳида кўрсатиб ўтиши шарт.

Банк чек берганда жисмоний шахснинг аризасига кўра чекнинг суммасига 20206 "Жисмоний шахсларнинг талаб қилингунча сақланадиган депозитлари" алоҳида ҳисобварағини очади ва тўловлар мана шу ҳисобварақлардан амалга оширилади. Масъул банк ходими барча расмийлаштириш ишларини бажаргандан сўнг чекни корешоги билан биргаликда кассирга беради. Кассир масъул ижрочидан барча зарурий ҳужжатларни олгандан сўнг, аввало, ҳужжатларда бажарилган ёзувларнинг тўғри расмийлаштирилганлигини текширади ва уларни имзолайди. Агар ҳисобкитоб чеки нақд пул ҳисобидан расмийлаштирилаётган бўлса, чек олувчидан нақд пулларни ва чек учун тўловни қабул қилади. Пулнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилгач, чек ва омонат дафтарчасининг алоҳида белгиланган жойига ўз имзосини қўйиб чекни омонат дафтарчаси билан биргаликда ҳисобкитоб чекини олувчига топширади. Чекнинг корешок қисми эса операцион кун охирига қадар кассирнинг ўзида қолади.

Операцион кун охирида банк кассири бандероллардаги ҳисобкитоб чекларининг корешокларида белгиланган реквизитлар билан бирга, нақд пулларда қабул қилинган суммани ва омонатлар бўйича ҳисобварақлардан ҳисобдан чиқарилган суммани кўрсатади. Шундан сўнг чек корешогини масъул ижрочига топширади.

Ҳисобкитоб чекини расмийлаштириш даврида хатога йўл қўйилиши мумкин. Агарда ҳисобкитоб чекини тўлдиришда хатога йўл қўйилса, унда ушбу чек варақаси бузилган деб ҳисобланади ва унинг ўрнига ҳисобкитоб янги варақаси тўлдирилади. Бундай ҳолларда ҳисобкитоб чеки қуйидаги тартибда ҳисобдан чиқарилади:

- харфлар билан ёзилган «ҳисобкитоб» сўзидан бир қисми қирқиб олинади;
- чек варақасининг ўртасига "бузилган" деган дастхат ёзилади ва ушбу ёзув ёзилган сана кўрсатилади;

- чек варағига кассир ва бош бухгалтер томонидан имзо қўйилади. Тижорат банкларида қабул қилинган чекларнинг ҳисоби қимматбаҳо бланкаларнинг ҳаракати ҳисобини киритишга доир дафтарда олиб борилади ва балансдан ташқари кўзда тутилмаган ҳолатлар бўйича 93609 "Сақланаётган қимматбаҳо буюмлар" ҳисобварағида ҳисобга олиб борилади. Иш куни давомида ишлатилган чек варақалар чиқим ордери бўйича 93609 "Сақланаётган қимматбаҳо буюмлар" ҳисобварағидан ҳисобдан чиқарилади.

Чекни олган жисмоний шахс сотиб олаётган товари ёки кўрсатилган хизмат учун ҳисобкитоб чеки билан ҳисобкитоб қилиши мумкин. Ҳисобкитоб чекини қабул қилиш ваколатига эга бўлган савдо ташкилоти ходими маҳсулот тўлови учун чекни қабул қилаётганда чек белгиланган намунадаги бланкада расмийлаштирилганлигини назорат рақамларнинг ёзилган суммага мувофиқлигини, чек муддати ўтказиб юборилмаганини унда банк бўлими муҳрнинг аниқ изи ва банк ходимларининг мавжудлигини текшириб кўради. Шу билан бирга, чек берувчининг паспортини ҳам олиб чекда кўрсатилган паспорт серияси ва номерлари билан солиштириб кўради. Чек бўйича текширувдан сўнг ҳисобкитоб чекининг орқа томонига савдо ходими савдо ташкилотининг белгисини қўяди. Чек маҳсулот учун тўлов сифатида қабул қилинган ҳисобланади. Ҳисоб китоб чеки савдо ташкилотлари томонидан нақд пулга алмаштирилмайдиган чекни сотиб олинаётган маҳсулот қиймати чекларда ҳам кўрсатилган суммадан кам бўлса, ташкилот ушбу чек суммасининг 25 фоизидан ошмаган миқдордан қийматини қайтим сифатида қайтиб беради

Маҳсулот учун тўлов сифатида қабул қилинган чеклар савдо ташкилотлари томонидан уларга хизмат кўрсатувчи банк бўлимларига пул тушуми билан бирга инкассаторлар орқали топширилади, яъни инкассаторлар белгиланган вақтда банкка келиб савдо ташкилоти ходимлари томонидан тайёрлаб қўйилган инкассаторлик халта ёки сумкаларини олиб кетадилар. Ушбу сумкаларга олдинги пул тушуми билан бирга ҳисоб китоб чеклари жойлаштирилган бўлади.

Банк томонидан қабул қилинган чеклар бўйича тўловлар қуйидаги тартибда амалга оширилади.

1. Чек эгаси ва чек берувчига битта банк бўлимида хизмат кўрсатилганда:

– чек суммаси савдо ташкилотининг ҳисобварағи кредити ва "Инкассация қилинган пул тушумлари ва ҳисобварағи орқали чек берувчининг ҳисобварағининг дебетидан ўтказилади. Чекнинг асл нусхаси банк масъул ижрочисининг имзоси, санасининг тўртбурчак муҳр изи туширилган ва қабул қилинган санаси кўрсатилган ҳолда кунлик ҳужжатлар йиғмасига тикилади.

2. Чек эғаси ва чек берувчига турли банк бўлимлари хизмат кўрсатса:

– Чек эғасининг банки чекда кўрсатилган суммани қабул қилинган чекка асосан берувчининг ҳисобварағига ўтказиб беради. Бир вақтнинг ўзида тижорат банкларининг электрон ҳисоб чеклари электрон тўлов тизими орқали чек берувчининг банкига жўнатилади. Чекнинг асл нусхаси масъул ижрочи томонидан имзо қўйилган, тўлов амалга оширилган сана, банкнинг тўртбурчак муҳр изи туширилган ва қабул қилиш санаси кўрсатилган ҳолда кунлик ҳужжатлар йиғмасига тикилади.

Чек берувчи банки электрон тўлов тизими орқали электрон ҳисобкитоб чекининг қабул қилиб оладиган банкда чек суммаси электрон ҳисобкитоб чеки асосида даврий йўл билан автоматлаштирилган тарзда чек берувчининг ҳисобварағидан ҳисоблаб чиқарилади. Электрон чек банк масъул ижрочиси томондан имзо қўйилган, банкнинг тўртбурчак муҳр изи туширилган ҳамда тўлов амалга оширилган сана кўрсатилган ҳолда банкнинг кунлик ҳужжатлар йиғмасига тикилади ва белгиланган тартибда сақланади.

Фойдаланилмаган ҳисобкитоб чеки қайтиб банкка топширилиши мумкин. Фойдаланилмаган ҳисобкитоб чекларни банкка тақдим қилинганда, банкнинг масъул ижрочиси, аввало, чекнинг ҳақиқийлигини ва ҳужжатни кўрсатувчи шахснинг паспорти билан текшириб кўради.

Банк бош бухгалтерининг рухсати асосида чекда кўрсатилган сумма банк бухгалтериясида чекда кўрсатилган ҳисобвараққа ўтказиб берилади.

3. Нақд пул айланиши ва унинг хусусиятлари.

Нақд пуллик айланма бу – нақд пул ёрдамида амалга ошириладиган тўловлар йиғиндисидир. Бу айланма пул ўзининг тўлов ва муомала воситаси функцияларини бажаришида юзага келади.

Нақд пуллар муомала воситаси сифатида аҳоли билан ўзаро ёки корхона, ташкилотлар ўртасида, товарлар сотиб олишда ва сотишда қўлланилади.

Пул тўлов воситаси сифатида иш ҳақи, нафақалар, мукофотлар, якка тартибдаги қурилиш учун бериладиган кредитлар, суғурта тўловларни тўлашда намоён бўлади.

Бундан ташқари, нақд пуллик айланмага:

- коммунал хизматлар учун тўловлар;
- маиший хизматлар учун тўловлар;
- суғурта ташкилотларига пайларни тўлаш;
- солиқнинг баъзи турларини тўлаш;
- банк кредитини тўлаш;
- акционерлик жамиятлари билан аъзолари ўртасидаги тўловлар ва бошқа тўловлар киради.

Баъзи иқтисодчилар пул айланмасини нақд пулли ва нақд пулсиз айланмаларга бўлиб ўрганишга зарурат йўқ деб ҳисоблайдилар.

Биз чет эл иқтисодчиларининг тадқиқотларини олиб қарайдиган бўлсак, албатта, юқоридагидек пул айланмасини иккига бўлиб ўрганиш йўқ. Бунинг асосий сабаби, иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда ҳисобкитоблар, асосан, нақд пулсиз олиб борилади. Ҳисобкитобларни бу турларда олиб бориш қулай ва шароитга мос келади. Лекин ҳали ривожланган иқтисодиётга эга бўлмасдан туриб, биз хорижий давлатларнинг ҳозирги ҳисобкитоблари мавқеи билан ўз ҳисобкитоб тизимимизни тенглаштира олмаймиз. Бундан ташқари, бозор иқтисодига босқичмабосқич ўтиш, миллий пул бирлигини барқарорлаштириш, муомаладаги пул массасини ва пул эмиссиясини

камайтириш масалалари долзарб турган бир шароитда биз пул айланмасини нақд пулли ва нақд пулсиз айланмаларга бўлиб ўрганишимиз, уларнинг таркибини такомиллаштиришимиз, самарали йўлларни қўллаб жамиятимизда тўлақонли пул айланмасини яратишимиз ва уни жамият ривожланиши учун хизмат қилдиришимиз зарур. Мана шу шароитдагина ривожланган хорижий мамлакатларга ўхшаб пул айланмасини таркибий қисмларга бўлмасдан таҳлил қилишимиз мумкин. Шунини таъкидлаш керакки, пул айланмасининг икки қисми бир бири билан узвий боғлиқ, чунки пул нақд пул айланмасидан нақд пулсиз айланмага ўтади ва аксинча айланиб доимий ҳаракатда бўлиб, умумий пул айланмасини юзага келтиради.

Корхона, ташкилотларнинг банкдаги ҳисоб рақамидаги пул маблағлари қуйидаги йўллар билан нақд пулга айланади:

- ишчи, хизматчиларга иш ҳақи бериш;
- кўрсатилган хизматлар, меҳнат учун тўловлар;
- нафақалар тўлаш;
- ҳар хил мукофотлар;
- аҳолидан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, товарлар сотиб олишда;
- давлат заёмлари ва лоторея билетлари бўйича тўловлар;
- аҳоли банклардан жамғармаларини олганда;
- аҳолига суғурта тўловларини тўлаганда ва ҳоказо;

Нақд пуллар чекланган миқдорда муомалага чиқарилади. Нақд пулларнинг муомалага чиқарилиши устидан банк назорат олиб боради.

Нақд пуллар қуйидаги йўллар билан нақд пулсиз айланмага тушади.

- уйжой ва коммунал хизматлар учун тўлаганда;
- алоқа ташкилотларига тўлаганда;
- ҳар хил солиқлар ва пайлар тўланганда;
- давлат заёмлари ва лоторея билетлари сотиб олингандаги тушумлар орқали;
- яқка тартибдаги қурилиш учун олинган кредитларни тўлаганда;
- ҳар хил божлар ва жарималарни тўлаганда;
- болалар боғчалари ва бошқа муассасалар учун тўланганда;
- дам олиш уйлари ва бошқа соғломлаштириш муассасаларининг йўлланмалари учун тўланганда ва бошқа ҳолларда.

Пулнинг нақд пулсиз айланмага ўтганидан нақд пуллик айланмага кўпроқ ўтиши пул муомаласи учун хатарлироқ ҳисобланади. Шунинг учун ҳам, пулнинг нақд пуллик айланмага ўтиш жараёни давлатнинг Марказий банки томонидан назорат қилиб борилиши керак.

Пул айланмаси бўлимлари ўртасида юзага келадиган номутаносиблик иқтисодий чоралар ишлаб чиқиш ва амалга ошириш йўли билан йўқотилиши керак.

Бунинг учун муомалага халқ эҳтиёжи учун зарур бўлган товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш, аҳолига хизмат кўрсатувчи ташкилот ва муассасалар сонини ва хизмат турларини яхшилаш нақд пулларнинг нақд пулсиз айланмага ўтиш жараёнини тезлаштиради. Ўз навбатида бу маблағлар ишлаб чиқариш жараёнини кенгайтиришга имкон беради.

Баъзи адабиётларда, нақд пул айланмаси ва пул муомаласи тушунчалари бир хил моҳиятга эга, деган хато фикрларни ҳам учратиш мумкин. Пул муомаласининг ўзига хос хусусияти шундаки, бир пул белгиси бир неча марта тўловларни амалга оширишда ишлатилиши мумкин. Муомалада бўлган нақд пул массаси маълум бир давр (ой, квартал, йил)да ўзгармас бўлиб турган ҳолда, нақд пул айланмаси пул бирлигининг айланиш тезлигига қараб муомаладаги нақд пул миқдоридан бир неча марта кўп бўлиши мумкин ёки аксинча.

Ўзбекистонда пул Марказий банк томонидан муомалага чиқарилади. Аҳоли томонидан иш ҳақи ва бошқа тўловлар шаклида олинган пулларнинг бир қисми бозордан товарлар сотиб олишга сарфланади. Аҳоли бу пулларга савдо ташкилотларидан товарлар

сотиб олади. Савдога тушган пуллар савдо тушуми сифатида банкларга топширилади. Кўриниб турибдики, банкдан чиққан пуллар бир неча тўловларга ишлатилади, нақд пул айланмасининг ҳажми тўловларни амалга ошириши учун муомалага чиқарилган пуллар миқдоридан бир неча марта кўпдир. Нақд пул айланмаси нақд пуллар билан амалга ошириладиган тўловлар йиғиндиси бўлиб, у сонларда ифодаланади.

Пул муомаласи муомаладаги пул массасини, банк томонидан муомалага чиқарилган пулларнинг банкга қайтиб келиш тезлигини ифодалайди.

4-мавзу: Пул муомаласини ташкил қилиш ва пул массаси

1. Пул муомаласи қонуни. Пул яратиш механизми
2. Муомаладаги пул массаси ва уни бошқариш. Пул агрегатлари, уларга тавсифнома ва пулни тартибга солиш амалиёти.
3. Ўзбекистонда пул агрегатлари ва уларнинг хусусиятлари. Пул кредит сиёсати ва унинг асосий йўналишлари.
4. *Иқтисодийни модернизациялаш шароитида пул муомаласини тартибга солиш ва барқарорлаштиришда Марказий банкнинг роли.*

1.Пул муомаласи қонуни. Пул яратиш механизми

Қиймат қонуни ва унинг муомала доирасида юзага чиқиш шакли – пул муомаласи қонуни товар-пул муносабати мавжуд бўлган барча ижтимоий тузумларга хосдир. Қиймат шакллари ва пул муомаласи тараққиёт йўлини таҳлил қилаётиб, К. Маркс пул муомаласининг қо-нунини очди. Бу қонунга асосан муомала воситаси функциясини амалга ошириш учун керак бўлган пул миқдори аниқланади.

Металлик пул муомаласида муомаладаги пул миқдори стихияли тарзда, пулларнинг хазина функцияси ёрдамида тартибга солиб турилган. Агар пулга эҳтиёж камайса, ортиқча пуллар (олтин танга) муомаладан хазинага оқиб ўтиши кузатилган ёки аксинча. Шундай қилиб, муомаладаги пул миқдори керакли даражада ушлаб турилган. Кейинчалик, муомалага банкноталар чиқарилиши ва уларнинг метал-лар (олтин ёки кумуш)га эркин алмашиниши ҳам муомалада пулнинг ортиқча миқдори бўлишини инкор этади.

Агар муомалада олтинга алмашинмайдиган банкноталар ёки қоғоз пуллар (хазина билетлари) амал қилса, у ҳолда нақд пул муомаласи пул муомаласи қонунига асосан амалга ошади.

Қоғоз пуллар миқдори муомала учун керак бўлган олтин пул-ларнинг назарий миқдорига тенг бўлганда пул муомаласида ҳеч қандай салбий жараёнлар юз бермайди. Юқорида кўрсатилган талаб пулнинг барқарорлигини таъминлайди, шунингдек, пул муомаласи мавжуд бўлган барча ижтимоий тузумларда ўз кучига эга.

Пул муомаласи қонуни муомаладаги товарлар массаси, уларнинг нарх даражаси ва пул муомаласи тезлиги орасидаги иқтисодий алоқа-дорликни акс эттиради. Бу қонунга асосан муомала учун зарур бўлган пул миқдорини қуйидаги формула билан ифодалаш мумкин:

$$\begin{array}{ccccccc} \text{Реализация} & & \text{Кредитга} & & \text{Мажбуриятлар} & & \text{Бир-бирини қоп-} \\ \text{қилинадиган} & & \text{сотилган} & & \text{бўйича тўловлар-} & & \text{лайдиган тўлов-} \\ \text{товарлар нархи} & \text{—} & \text{товарлар} & \text{+} & \text{суммаси} & \text{—} & \text{лар суммаси.} \\ \text{суммаси} & & \text{нархи суммаси} & & & & \end{array}$$

Шундай қилиб, муомала учун зарур бўлган пул миқдорига ишлаб чиқариш ривож ва шарт-шароитларига боғлиқ бўлган турли хил омиллар таъсир кўрсатади. Муомала учун зарур бўлган пул миқдорига таъсир кўрсатувчи асосий омил – бу товарлар ва хизматлар баҳоси ҳисобланади. Пул миқдори товарлар ва хизматлар баҳосига тўғри пропорционал, яъни товарлар ва хизматлар баҳосининг ошиши муомалага кўп пул чиқаришни талаб қилади. Пул миқдорига таъсир қилувчи иккинчи омил – бу пулнинг айланиш тезлиги ҳисобланади. Бу омил пул миқдорига тескари таъсир кўрсатади. Одатда, пул қанчалик тез айланса, муомала учун зарур бўлган пул миқдори шунча кам талаб қилинади ва аксинча.

Муомала учун зарур бўлган пул миқдорини камайтириш учун қуйидаги чораларни амалга ошириш муҳимдир. Булар:–истеъмол кре-дитни ривожлантириш; кредитга қанчалик кўп товар сотилса, шунча кам миқдорда пул муомалада керак бўлади;

– нақд пулсиз ҳисоб - китобларнинг ривожланиши;

– пулларнинг муомала тезлигини оширишга эришиш ва бош-қалар.

Ҳар бир жамият пул муомаласи қонуни талабларини ҳисобга ол-ган ҳолда иш юритиши зарур. Чунки пул муомаласи қонунининг бузилиши пул барқарорлигига путур етказди. Бу ҳолда муомалага чиқарилган пул миқдори муомаладаги товарлар баҳосидан ошиб ке-тиши, яъни инфляция бўлишига ёки пул танқислигига (етишмов-чилигига) олиб келиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, пул муомаласини ушлаб туриш шарт-шароитлари ва қонуниятлари икки омилнинг ўзаро таъсири билан, яъни ҳўжаликнинг пулга бўлган эҳтиёжи ва амалда пулларнинг муомалага бориб тушиши билан белгиланади. Амалиётда кўпроқ учрайдиган ҳол бу айланмада ҳўжаликка керак бўлганидан кўпроқ пулнинг бўлишидир. Бу, албатта, пулнинг қадрсизланишига – пул бирлиги харид қобилиятининг тушишига олиб келади.

2.Муомаладаги пул массаси ва уни бошқариш. Пул агрегатлари, уларга тавсифнома ва пулни тартибга солиш амалиёти.

Пул муомаласининг муҳим кўрсаткичи пул массаси ҳисобланади. Пул массаси ҳўжалик айланмасидаги нақд пуллик ҳисоб-китобларни аҳоли, корхоналар, давлат муассасаларига тегишли харид ва тўлов воситаларининг ялпи ҳажмини ўзида ифодалайди.

Пул муомаласининг белгиланган муддат ва белгиланган даври учун миқдорий ўзгаришларини билиш учун, шунингдек, пул массаси ҳажми ва ўсиш суръатларини тартибга солиш бўйича тадбирларни ишлаб чиқариш учун турли хил кўрсаткичлар (пул агрегатлари) дан фойдаланилади.

Саноати ривожланган мамлакатларнинг молия статистикасида пул массасини аниқлашда қуйидаги асосий пул агрегатлари тўпламидан (гуруҳидан) фойдаланилади:

М-1 агрегати – муомаладаги нақд пуллар (банкноталар, тангалар) ва жорий банк счётларидаги маблағларни ўз ичига олади;

М-2 агрегати – М-1 агрегати ва тижорат банкларидаги муддатли ва жамғарма қўйилмаларидан (тўрт йилгача) таркиб топган;

М-3 агрегати – ўз ичига М-2 агрегати ва ихтисослашган кредит муассасаларидаги жамғарма қўйилмаларини киритган;

М-4 агрегати – М-3 агрегати ҳамда йиллик тижорий банкларининг депозитли сертификатларидан иборат.

АҚШ да пул массасини аниқлаш учун 4 та пул агрегати, Япония ва Германияда – 3 та, Англия ва Францияда – иккита пул агрегатидан фойдаланилади.

Пул массаси таркиби ва динамикасини таҳлил қилиш Марказий банк томонидан тўғри пул-кредит сиёсати олиб боришда муҳим аҳа-мият касб этади.

Россия Федерацияда муомаладаги жами пул массаси ҳисоб-ки-тоби учун қуйидаги пул агрегатлари қўлланилади.

М-О агрегати – нақд пуллар;

М-1 агрегати – М-О агрегати ва ҳисоб-китоб, жорий ва бошқа счётлар (махсус счётлар, капитал қўйилмалар счётлари, аккредитив ва чек счётлари, маҳаллий бюджет счётлари, бюджет, касаба, уюш-малари, жамоат ва бошқа ташкилотларнинг счётлари, давлат суғурта маблағлари, узоқ муддатга кредитлаш фонди) даги маблағлар ти-жорат банкларига қўйилмалар ва жамғарма банкларидаги талаб қилиб олинadиган депозитларнинг йиғиндисига тенг;

М-2 агрегати – М-1 агрегати ва жамғарма банкларидаги муддатли қўйилмалардан иборат;

М-3 агрегати – М-2 агрегати ҳамда депозитли сертификатлар ва давлат заём облигациялари йиғиндисидан иборат.

Пул массаси таркибини унинг ҳаракатига қараб иккига бўлиш мумкин, яъни пул массасининг актив қисми – бу пул маблағларининг ҳўжалик фаолиятидаги турли хил шаклдаги ҳисоб-китобларни олиб бориш билан боғлиқ қисми ва иккинчиси пасив қисм – жамғар-мадаги пуллар ва ҳисоб рақамлардаги қолдиқлар ҳисобланади.

Пул массаси нақд пуллардан ташқари муддатли ҳисоб рақамдаги маблағ ва жамғармаларни, депозит сертификатлари, инвестицион фонд-ларнинг акцияларини ўз ичига олади. Пул массасининг юқоридаги эле-ментлари «квази» - “қарийб пуллар” деб ҳам юритилади. Квази - пуллар ликвид активлар бўлиб, улар тез орада пулга айланиши мумкин.

Ўзбекистонда пул массаси қуйидаги таркибий қисмлардан иборат.

M_0 – нақд пуллар;

$M_1 = M_0 + \text{счётлардаги пул қолдиғи} + \text{маҳаллий бюджет маблағлари} + \text{бюджет, жамоа ва бошқа ташкилот маблағлари};$

$M_2 = M_1 + \text{тижорат банкларидаги муддатли жамғармалар};$

$M_3 = M_2 + \text{сертификатлар} + \text{мақсадли заём облигациялари} + \text{давлат заём облигациялари} + \text{ҳазина мажбуриятлари}.$

Пул агрегатлари M_1 ва M_2 нинг бир-биридан фарқи M_2 нинг ўз таркибига яқин орада пулга айланиши мумкин бўлган «квази» - қарийб пулларни олишдадир.

Ўзбекистонда охириги йилларда пул агрегатлари ҳисоб қили-надиган бўлди.

Пул массасининг турли хил кўрсаткичларини ишлатиш пул муо-маласи ҳолатини таҳлил қилишга турли томонлардан ёндашишга им-кон беради.

Мамлакат миқёсида пул массаси ҳажмининг ўзгариши муомала-даги пул массасининг ўзгариши натижаси ва пулнинг айланиш тез-лашганлигининг натижаси бўлиши мумкин.

Пулнинг айланиш тезлиги – пул муомала ва тўлов воситаси сифа-тида амал қилгандаги унинг ҳаракат кўрсаткичидир. Унинг миқдори ни ҳисоблаш қийин, шунинг учун уни ҳисоб-китоб қилишда бил-восита маълумотлардан фойдаланилади.

Саноати ривожланган мамлакатларда асосан пул айланиш тез-лиги ўсишининг икки кўрсаткичи ҳисобланади:

– даромадлар айланмаси пулнинг муомалада бўлиш тезлиги кўрсаткичи. Бу кўрсаткич ялпи миллий маҳсулот (ямм) ёки миллий даромаднинг пул массасига, аниқроғи $M-1$ ёки $M-2$ пул агрегатига нисбати билан аниқланади. Бу кўрсаткич пул муомаласи ва иқтисодий ривожланиш жараёни орасидаги ўзаро алоқадорликни кўрсатади;

– тўлов айланмасида пулнинг айланувчанлик кўрсаткичи. Бу кўрсаткич жорий банк ҳисоб рақамлари бўйича ўтказилган маблағлар йиғиндисининг пул массаси ўртача қийматига нисбати сифатида аниқланади.

Пулнинг айланиш тезлиги ўзгариши умумиқтисодий (иқтисодиёт-нинг даврий ривожланиши, иқтисодий ўсиш, нархлар суръатлари), ҳам тўла монетар (тўлов айланмаси таркиби, кредит операциялари ва ўзаро ҳисоб-китобларнинг ривожланиши, пул бозорида фоиз ставка-ларнинг даражаси ва ҳ.к. лар) омилларига боғлиқ.

Пул айланишининг тезлашувига металл пулларнинг кредит пул-лар билан алмашиши, ўзаро ҳисоб-китоблар тизимининг ривожла-ниши, банklar ишига ЭҲМнинг киритилиши, пуллик ҳисоб-китоб-ларда электрон воситаларнинг ишлатилиши ёрдам беради.

Пул кадрсизланган ҳолларда истеъмолчилар пулларининг тўлов қобилиятини сақлаб қолиш учун кўпроқ товарлар кўпроқ харид қилади-лар. Бу эса пул айланишини тезлаштиради. Бошқа кўрсаткичлар ўзгармас бўлганида пул айланишининг тезлашиши пул массаси ошишини билдиради.

3. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида пул муомаласини тартибга солиш ва барқарорлаштиришда Марказий банкнинг роли.

XX асрнинг охирларида бошланган ва ҳозиргача давом этиб келаётган бозорларнинг глобаллашуви, капиталлар халқаро ҳаракатининг эркинлаштирилиши натижасида АҚШ бозорларида вужудга келган инқироз дунёнинг бошқа мамлакатларига ҳам кенг ёйилди. Бу ҳолат, ўз-ўзидан, АҚШ банклари ва ипотека агентликларининг қимматли қоғозларига қўйилма қилинган хорижий инвесторлар молиявий ҳолатига жиддий салбий таъсир кўрсатди. АҚШ молия бозорларида юзага келган инқироз жаҳоннинг йирик фонд бозорларидаги конъюнктурага, фонд бозорларидаги индексларида ўз аксини топмоқда. Глобал молиявий бозорнинг асосий таркиби ва жаҳоннинг асосий молиявий марказлари ҳисобланган йирик фонд бозорларини ўз ичига олувчи мамлакатлар иқтисодий жиддий нобарқарор тус олмоқда. Хусусан, 2008 йилда жаҳон миқёсида бевосита хорижий инвестициялар оқими 20% гача пасайганлиги кузатилган. 2009 йилда жаҳон ялпи ички маҳсулотининг пасайиши, бевосита хорижий инвестициялар кўламининг янада пасайишини кузатилиши ҳамда халқаро савдо ҳажми қарийб 15% га пасайиши прогноз қилинмоқда. Бу ҳолат эса ишсизлик даражасининг ортиши билан боғлиқ жиддий ижтимоий муаммоларни келтириб чиқариши мумкин.

Бугунги кунда ўзининг шиддатли палласини бошдан кечираётган жаҳон молиявий инқирози, барча мамлакатларда давлат ва хусусий сектор ихтиёридаги ликвид маблағларнинг етишмаслиги билан характерланмоқда. Бу, ўз навбатида, давлатнинг ижтимоий йўналишларда ва компанияларни нивестицион йирик лойиҳаларни амалга оширишига жиддий тўсқинлик қилмоқда. Натижада узоқ муддатга мўлжалланган инвестицион дастурлардан воз кечилмоқда ёки уларни амалга ошириш режалари орқага сурилмоқда. Кўплаб ривожланган ва ривожлаётган мамлакатлар Халқаро Молия ташкилотларига йирик қарз сўраб мурожаат қилаётганиликлари ва жиддий иқтисодий нобарқарорликни бошдан кечираётганликлари бугун ҳеч кимга сир эмас.

Бугунги глобал рақобат ҳукм сураётган бир пайтда, янги техник-технологик ривожланишни таъминлаш, тадқиқот ва изланиш лойиҳаларини амалга ошириш, инновацион имокониятларни ишга солиш албатта инвестицион фаолиятни давомийлигини таъминлашни зарурат қилиб қўймоқда.

Президентимиз ўз асарларида дунёнинг ҳозирги вақтда бир қатор етакчи таҳлил ва экспертлик марказлари глобал молиявий инқироз ҳолатини ва унинг юз бериши мумкин бўлган оқибатларига доир материалларни ўрганиш ва умумлаштириш натижасида қуйидаги хулосаларга келаётганлигини таъкидлаб ўтдилар. Яъни, "... молия-банк тизимидаги инқироз жараёнлари деярли бутун дунёни қамраб олаётгани, рецессия ва иқтисодий пасайишнинг муқаррарлиги, инвестициявий фаоллик кўламининг чекланиши, талаб ва халқаро савдо ҳажмининг камайиши, шунингдек, жаҳоннинг кўплаб мамлакатларига таъсир кўрсатадиган жиддий ижтимоий талофотлар содир бўлиши мумкинлиги ўз тасдиғини топмоқда"³.

Шу ўринда айтиш лозимки, ҳозирда ривожланиб бораётган молиявий инқироз инфляция, қатор банклар ва молиявий муассасаларнинг таназзулга юз тутиши таъсирида ишсизлик, ишлаб чиқариш суръатларининг пасайиши ва бошқалар негизида иқтисодий инқироз шаклида кучайиб бормоқда. Бундан кўринадики, ҳозирги жаҳон молиявий

³ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни барқарор этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009, 5-б.

инқирозининг ўзига хос хусусияти – бу унинг иқтисодиётнинг молиявий секторидан бошланиб, реал секторига ўтганлигидир.

Инвестиция жараёнларини кучайтиришга қаратилган чора-тадбирлар натижасида 2008 йилда инвестиция ҳажми сезиларли даражада ортди. Иқтисодиётни ривожлантириш учун барча молиявий манбалар ҳисобидан 6,4 миллиард АҚШ доллари миқдорида инвестиция жалб этилди. Бу 2007 йил билан таққослаганда, 28,3 фоизга кўп бўлиб, ялпи ички маҳсулотга нисбатан инвестициялар ҳажми 23 фоизни ташкил этди (1-жадвал).

Асосий капиталга инвестициялар ҳажми ва таркиби, млрд. сўм

Кўрсаткичлар	2010 йил		2011 йил		Ўсиш суръати, %да
	ҳажми	сол. салм. %	ҳажми	сол. салм. %	
Асосий капиталга инвестициялар	5479,7	100,0	8483,7	100,0	128,3
Марказлашган инвестициялар	1099,7	20,1	1717,0	20,2	129,1
- бюджет маблағлари	492,9	9,0	761,8	9,0	127,9
- нобюджет фондлари маблағлари	334,8	6,1	533,6	6,3	131,8
- хорижий инвестициялар ва ҳукумат кафолати асосидаги кредитлар	272,0	5,0	421,6	5,0	128,2
Марказлашмаган инвестициялар	4380,0	79,9	6766,7	79,8	128,0
- корхоналар маблағлари	2610,0	47,6	3741,1	44,1	118,6
- аҳоли маблағлари	621,9	11,3	828,0	9,8	112,0
- тўғридан-тўғри хорижий инвестиция ва кредитлар	975,7	17,8	1772,1	20,9	150,2
- тижорат банклари кредитлари ва бошқа қарз маблағлари	172,4	3,1	425,5	5,0	246,8

Жадвалдан кўринадики, ўтган йил давомида асосий капиталга инвестициялар ҳажми ва таркибида аҳамиятли ўзгаришлар рўй берган. Юқорида таъкидланганидек, асосий капиталга инвестицияларнинг умумий ҳажми 128,3 фоизга ўсган. Шу жумладан, марказлашган инвестициялар ҳажми 129,1% га, марказлашмаган инвестициялар 128% га ўсган. Ўсиш суръатларини инвестицияларнинг таркибий қисмлари бўйича кўриб чиқилса, энг юқори кўрсаткич тижорат банклари кредитлари ва бошқа қарз маблағларига тўғри келиб, уларнинг ҳажми деярли 2,5 баравар ошиб, инвестициялар таркибидаги улуши ўтган йилдаги 3,1% дан 5% га қадар кўтарилган. Тўғридан-тўғри хорижий инвестиция ва кредитлар ҳажми 1,5 баравардан кўпроқ ўсиб, бунинг натижасида уларнинг инвестициялар таркибидаги улуши 20,9% га қадар ошган.

Ўзлаштирилган барча инвестицияларнинг 50 фоизга яқини ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва техник қайта жиҳозлашга йўналтирилганини таъкидлаш даркор.

Кейинги йилларда Ўзбекистон иқтисодиётига киритилаётган хорижий инвестициялар ҳажмининг изчил ва барқарор ўсиб бораётгани эътиборга сазовордир. 2011 йилда 1 миллиард 700 миллион АҚШ доллари миқдоридаги хорижий инвестициялар ўзлаштирилди. Бу 2010 йилдагига нисбатан 46 фоиз кўп демакдир. Энг муҳими, хорижий инвестицияларнинг 74 фоизини тўғридан-тўғри инвестициялар ташкил этди.

Мамлакатимиздаги инвестиция жараёнларининг такомиллашиб бораётганлиги намён этувчи яна бир жиҳат – давлат бюджетидан молиялаштириш таркибидаги нисбатларнинг сезиларли даражада ўзгариб бораётганлиги ҳисобланади. Инвестиция жараёнларига давлат бюджетидан молиялаштирилган маблағлар динамикаси шуни кўрсатадики, агар 2007 йилда давлат бюджетдан молиялаштирилган маблағларнинг 36,2% республика бюджети, 63,8% маҳаллий бюджет ҳисобига таъминланган бўлса, 2011 йилда бу нисбат тегишли равишда 35,5% ва 64,5% ни ташкил этиши кўзда тутилмоқда. Бу эса, инвестиция жараёнларини молиялаштиришда маҳаллий бюджетларнинг иштироки ва роли кенгайиб бораётганлигини кўрсатади.

Шунингдек, асарда таъкидланишича, жаҳон инқироzi давом этаётганига қарамасдан, 2009 йилда мамлакатимиз иқтисодиётига жалб этиладиган хорижий инвестициялар ҳажми 1 миллиард 800 миллион долларга кўпаяди, бунинг тўртдан уч қисми тўғридан-тўғри инвестициялардир.

Иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва уни модернизация қилиш борасида стратегик муҳим рол ўйнайдиган лойиҳаларни амалга ошириш, биринчи навбатда, ишлаб чиқариш инфратузилмасини шакллантиришда бундан икки йил аввал ташкил этилган, бугунги кунда 3 миллиард 200 миллион АҚШ долларида ортиқ низом жамғармасига эга бўлган Ўзбекистон Тикланиш ва тараққиёт фонди фаолиятига катта аҳамият берилмоқда. Яқин истиқболда ушбу Фонд активларини 5 миллиард долларга етказиш кўзда тутилмоқда. Ўтган икки йил мобайнида ўнлаб йирик саноат ва инфратузилма иншоотларини молиялаштириш ва ҳамкорликда молиялаштириш учун Фонд томонидан 550 миллион АҚШ долларида зиёд миқдорда кредитлар ажратилди.

5-мавзу: Пул тизими ва унинг элементлари.

- 1. Пул тизими ва унинг асосий элементлари. Пул тизимининг турлари ва уларнинг эволюцияси.**
- 2. Пул тизимининг барқарорлиги. Турли мамлакатларнинг пул тизими ва унинг ўзига хос хусусиятлари.**
- 3. *Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида миллий валютанинг конвертабеллигини таъминлаш йўллари.***

1. Пул тизими ва унинг асосий элементлари. Пул тизимининг турлари ва уларнинг эволюцияси.

Пул тизими—бу мамлакатда тарихан таркиб топган ва миллий қонунчилик билан тасдиқланган пул муомаласини ташкил қилиш шаклидир. Пул тизимлари ХВИ-XVII асрларда ишлаб чиқариш капи-талистик усулининг юзага келиши ва қарор топиши муносабати билан шаклланган, бироқ шундай бўлса ҳам, унинг айрим элемент-лари бундан анча олдин пайдо бўлган. Товар-пул муносабатлари ва ишлаб чиқаришнинг капиталистик усули ривожланиши билан пул тизимида сезиларли ўзгаришлар юз беради.

Пул тизими турлари пул қандай шаклда амал қилишига боғлиқ, яъни умумий эквивалент - товар сифатида ёки қиймат белгиси сифа-тида бўлишига қараб қуйидагича пул тизимлар мавжуд бўлган.

1. Металл пул муомаласи тизимлари. 2. Қоғоз ва кредит пуллар муомаласи тизимлари.

Биринчи тизимда металл пул бевосита муомалада бўлади ва пул-нинг барча функцияларини бажаради, кредит пуллар эса металлга алмашилиши мумкин;

Кредит ва қоғоз пуллар муомалага киритилиши билан қоғоз пуллар муомаласи тизими юзага келган.

Мамлакатда умумий эквивалент сифатида қабул қилинган ме-таллга ва пул муомаласи базасига қараб пул тизими биметализм ва монометализм пул тизимларига бўлинади.

Биметализм – пул тизимида умумий эквивалент ролини металл (кўпинча олтин ва кумуш) бажарган, бу тизимда иккала металлдан ҳам тангаларнинг эркин муомалага чиқарилиши ва уларнинг чексиз алмашилишига амал қилинган.

Параллел валюта тизимида икки металл қиймати стихияли, металл-нинг бозор баҳосига муносиб тарзда белгиланган. Бу пул тизимида дав-лат металллар орасидаги мутаносибликни ўрнатиб қўйган. Олтин ва ку-муш тангаларнинг чиқарилиши ва уларнинг аҳоли томонидан қабул қилиниши ана шу мутаносибликка мувофиқ амалга оширилган.

Биметализм XVI-XVII асрларда кенг тарқалган бўлиб, Ғарбий Европанинг қатор мамлакатларига XIX асрда етиб келган.

1865 йили Франция, Бельгия, Швейцария ва Италия мамлакат-лари биметализмни халқаро сулҳ – Лотин танга Иттифоқи ёрдамида сақлаб қолишга уринишган. Тузилган конвенцияда иккала металлдан ҳам 5 франк ва ундан юқори қийматли тангаларни чиқариш, олтин ва кумуш ўртасида 1:15,5 қиймат мутаносиблигини ўрнатиш шартлари кўзда тутилган.

Бироқ биметаллик пул тизимининг қўлланилиши ривожланган капиталистик хўжалик эҳтиёжларига мос эмас эди, чунки қиймат ўлчови сифатида бир вақтнинг ўзида икки металл - олтин ва кумуш-нинг қўлланилиши пулнинг ушбу функцияси табиатига тўғри кел-маган. Умумий қиймат ўлчови сифатида фақат биргина товар хизмат қилиши мумкин. Бундан ташқари, икки металл орасидаги давлат томонидан ўрнатиладиган нисбат уларнинг бозор нархига тўғри кел-мас эди. XIX аср охирида кумуш ишлаб чиқаришнинг арзонлашиши ва унинг қадрини йўқотиши натижасида олтин тангалар муомаладан хазинага кета бошлади. Бунда Коперник-Грешемнинг қонуни юзага чиққан, яъни ёмон пуллар муомаладан яхшилариини чиқариб таш-лаган.

Капитализм тараққиёти мустаҳкам пул, ягона умумий эквивалент бўлишни талаб қилди, шунинг учун биметализм ўз ўрнини монометаллизмга бўшатиб берди.

Монометализм – бу пул тизимида ягона металл (олтин ёки ку-муш) умумий эквивалент ва пул муомаласининг асоси бўлиб хизмат қилади. Амал қилаётган танга ва бошқа қиймат белгилари қим-матбаҳо металлларга алмашинилади.

Кумуш монометализми Россияда 1843-1852 йилларда, Голландия-да – 1847-1875 йилларда мавжуд бўлган.

Россия имперасида кумуш монометализми тизими 1839-1843 йилларда ўтказилган пул ислоҳоти натижасида қабул қилинган. Пул бирлиги кумуш рубли бўлган. Кейинчалик, муомалага кредит билет-лари ҳам чиқарилган, улар кумуш танга билан тенг муомалада қат-нашган ва эркин тарзда металлга алмаштирилган. Лекин бу ислоҳот сўнаётган крепостнойлик тизими давлат бюджети ва ташқи савдо баланси тақчиллиги шароитида пул муомаласини узоқроқ муддатга тартибга сола олмаган. 1853-1856 йиллардаги Крим уруши кўп миқдорда қўшимча кредит пуллар эмиссиясини талаб қилди ва амал-да улар қоғоз пулга айланиб қолди.

Илк бор олтин монометализми (стандарт) пул тизими сифатида Буюк Британияда XVIII аср охирида қарор топган ва қонун билан 1816 йилда тасдиқланган. Кўпчилик бошқа давлатларда бу тизим XIX аср-нинг охирларида жорий қилинган: Германияда – 1871-1873 йил-да, Швеция, Норвегия, Данияда – 1873 йилда, Францияда – 1876-1878 йилда, Австрияда – 1892 йилда, Россия ва Японияда – 1897 йилда, АҚШда - 1900 йилда.

Қиймат белгиларининг олтинга алмашилишига қараб олтин моно-метализми уч кўринишга ажратилади: олтин танга стандарти, олтин ғишт стандарти, ва олтин валюта стандарти.

Олтин танга стандарти капитализмнинг эркин рақобатига жуда мос келган, ишлаб чиқариш, кредит тизими, жаҳон савдо капитали келиб чиқишининг ривожланишига ёрдам берган. Бу стандарт қуйи-даги асосий хусусиятлар билан тавсифланади:

- мамлакат ички муомаласида тўлақонли олтин танга мавжуд бўлади, олтин пул барча функцияларни бажаради;
- хусусий шахсларга тангаларни эркин зарб қилишга рухсат эти-лади (кўпинча мамлакат зарбхонасида);
- муомаладаги тўла қийматли бўлмаган пуллар (банкнота, кредит пуллар) эркин ва чексиз тарзда олтин пулларга алмашинилади;
- олтин ва чет эл валютасини эркин тарзда олиб чиқиш ва олиб киришга ҳамда эркин олтин бозорларининг амал қилишига йўл қўйи-лади.

Олтин танга стандартининг амал қилиши Марказий эмиссия банк-ларида олтин захиралари бўлишини талаб қилган. Булар танга муома-ласининг захираси бўлиб хизмат қилган, банкноталарнинг олтинга алмашилиши таъминланган ва жаҳон пуллари захираси бўлган.

И Жаҳон уруши даврида бюджет тақчиллигининг ўсиши, унинг заёмлар чиқариш ва тобора ўсиб бораётган пул эмиссияси билан қопланиши муомалада пул ҳажмининг ортиб кетишига олиб келган. Бу пул массаси эмиссия ҳажми ва банкларнинг олтин захираларидан анчагина устун эди. Бу ҳол эса қоғоз пулларнинг олтин тангаларга эркин алмашилишини хавф остига қўйди. Бу даврда олтин танга стандарти урушда қатнашган давлатларда, кейинчалик эса кўпчилик бошқа мамлакатларда ҳам (АҚШдан ташқари, унда 1933 й. гача бу тизим амал қилган) ҳаёт даврини ўтаб бўлади: банкноталарнинг олтинга алмаштириш тугатилди, уни чегарадан олиб чиқиш ман қилинди, ҳамма олтин тангалар хазинага қайтарилди. И Жаҳон уруши тугагандан сўнг капитализмнинг умумий инқироzi шароитида ҳеч қандай капиталистик мамлакат ўз валю-тасини барқарорлаштиришни олтин танга стандартига қайтиш асо-сида амалга ошира олмади. Ол-тин қолип стандартида, олтин танга стандартидан фарқли ўларок, муомалада олтин танга ва унинг эркин зарб этилиши кўзда тутил-майди. Банкнота ва бошқа тўла қийматга эга бўлмаган пуллар олтин қуйилмаларга алмашилади. Англияда стандарт 12,4 кг олтин қуйил-маси 1700 ф. ст., Францияда эса 12,7 кг олтин қуйилмаси 215 минг франкка тенглаштирилган.

Австрия, Германия, Дания, Норвегия ва бошқа мамлакатларда олтин девиз стандарти ўрнатилган, бунда ҳам олтин тангалар муома-ласи ва эркин зарб этилиши кўзда тутилмайди. Тўла қиймати бўлмаган пулларни олтинга алмашиш олтин қуйилма стандарти бўл-ган давлат валютасига алмашиш орқали амалга оширилган. Бу йўл билан олтин валюта стандарти ўрнатилган давлат пул бирлигини олтин билан билвосита алоқаси сақланиб турилган.

Шундай қилиб, олтин девиз стандартида бир мамлакат валютаси бошқа давлат валютасига боғлиқ бўлган.

1929-1933 йиллардаги жаҳон иқтисодий инқироzi натижасида олтин стандарт барча мамлакатларда бекор қилинди (масалан, Буюк Британияда – 1933 йилда, АҚШда – 1933 йилда, Францияда – 1936 йилда) ва банкноталар муомаласи қарор топди.

1944 йилда ташкил қилинган Бреттонвуд Жаҳон валюта тизими ўзи билан давлатлараро олтин-валюта стандарти тизимини, бошқача қилиб айтганда, ўз моҳияти бўйича эркин конвертацияланадиган валюта ассосида давлатлар учун олтиндоллар стандарти тизимини қарор топтирган. Олтин-доллар стандартининг моҳияти шундаки, у фақат марказий банклар учун ўрнатилган ва бунда фақат битта валюта - АҚШ доллари олтин билан алоқадор бўлган. Олтин захира салмоғининг сусайиб кетиши сабабли қуйилмаларини долларга сотиш тўхтатилди ва олтин-доллар стандартига ҳам якун ясалди.

Ривожланган капитализм шароитида банкноталар кредит табиа-тини сақлаб қолган, улар иқтисодиёт, давлатни кредитлаш учун мўл-жалланган бўлиб, расмий чиқарилади ва қоғоз-пул муомаласи қо-нуниятларига бўйсунди.

Пул тизимининг ҳолати мамлакат иқтисодиётга, ишлаб чиқаришнинг ривожланишига узвий боғлиқ бўлади. Пул тизими ишлаб чиқариш суръатларини ушлаб туриш ёки тезлаштиришга таъсир кўрсатади.

2. Ривожланган мамлакатлар пул тизими ва унинг ўзига хос хусусиятлари

Замонавий пул тизими қуйидаги элементларни ўз ичига олади: пул бирлиги, валюта курсини ўрнатиш қоидалари, баҳолар масштаби, пул кўринишлари, эмиссия тизими, давлат ёки кредит аппарати.

миллий валюта тизимидир нисбатан мустақил бўлса ҳам пул тизимининг таркибий қисми.

Пул бирлиги – қонуний тарзда ўрнатилган пул белгиси бўлиб, барча товарлар баҳосини ўзаро солиштириш ва ифодалаш учун хиз-мат қилади. Кўпинча пул бирлиги майда бўлинувчи қисмларга ажра-лади. Кўпчилик мамлакатларда ўнлик бўлиниш тизими ўрнатилган. Масалан, 1:10:100 (АҚШ доллари 100 центга 1 фунт стерлинг - 100 пенсга, Индонезия рупияси - 100 сенга тенг ва ҳ.к.)

Расман баҳолар масштаби ўзининг иқтисодий маъносини давлат-монополистик капитализми ривожланиши ва кредит пулларни олтин-га алмашилиши тўхтатилгандан сўнг йўқотди. 1976-1978 йилда ўтқа-зилган Ямайка валюта ислоҳоти натижасида олтиннинг расмий нархи ва пул бирликларининг олтин таркиби бекор қилинди.

Қонуний тўлов воситаси бўлган пул кўринишлари - булар асосан банк кредит билетлари, қоғоз пуллар (ҳазина билетлари) ва тангалардир. Масалан, АҚШда муомалада қуйидаги пуллар мавжуд: 100, 50, 20, 10, 5 ва 1 доллар, банк билетлари. Ҳазина билетларидан ташқари кумуш-мис ва мис-никель тангалар (50,20, 10, 5, 1 центли) чиқарилади, Буюк Британияда муомалада 50, 20, 10, 5, 1 ф. ст. банкноталар: 1 ф. ст – 50, 10, 5, 2 пенни, 1 ва 1/2 пенни тангалар амал қилади. Яна эски 2 ва 1 шиллинг тангалари юритилади, улар янги 10 ва 5 пенсга тенг. Агар ривожланган мамлакатларда асосан банк билетлари чиқарилса, қатор ривожланаётган мамлакатларда кўп-роқ ҳазина билетлари чиқариш кенг тарқалган. Масалан, Индонезияда 50, 25, 10, 5, 1 сен қийматли, Ҳиндистонда – 1 рупия қийматли ҳазина билетлари чиқарилади.

Ривожланган мамлакатларда банк билетларининг эмиссияси Марказий банклар томонидан, ҳазина билетлари ва тангалар қонунда белгиланган эмиссия ҳуқуқига асосан ҳазина муассасалари томонидан чиқарилади. Бу мамлакатларда пул эмиссиясининг асосий канали – депозит чек эмиссиясидир. Мижоз ҳисоб рақамларидаги депозит-ларга мувофиқ тарзда тўлов айланмасини таъминлайдиган чек мас-саси кўпайтирилади. Унда тижорат банклари ва бошқа кредит муас-сасалари иштирок этади.

Пул сиёсати кредит сиёсати билан ҳамма вақт боғлиқ бўлгани учун бозор муносабатлари шароитида иқтисодий давлат пул-кредит сиёсати билан тартибга солиб туради. Кўпгина ривожланган мамла-катларда 70-йиллардан монетарлаштириш сиёсати киритилган. Бу сиёсатга асосан Марказий банклар муомаладаги пул массасининг ўси-ши ва кредитларни тартибга солишда мақсадли мўлжалларни ўрна-тиши лозим. 1975 йилдан бошлаб Германия Марказий банки (давлат банки) келаси 12 ойга режалаштираётган муомаладаги пул массаси-нинг ўсиш ёки қисқариш суръатлари тўғрисида конгрессга ҳисобот беради.

Ривожланган мамлакатларнинг замонавий пул тизими қуйидаги хусусиятларга эга.

– пул бирлигининг олтин таркиби, банкноталарини олтин билан таъминлаш ва унга алмашилишнинг бекор қилиниши;

– олтинга алмашинмайдиган, кейинчалик қоғоз пулга айланади-ган, кредит пулларга ўтиш;

– пулни муомалага нафақат хўжаликларни банклар томонидан кредитлаш, балки давлат харажатларини қоплаш учун чиқариш;

– пул муомаласида нақдсиз пул айланмаси устунлиги;

– пул муомаласини давлат томонидан тартибга солишнинг куча-йиши.

1929-1933 йлардаги жаҳон иқтисодий инқирози даври ва ундан кейин юзага келган валюта блоклари, ривожланаётган мамлакатларда эмиссия институтлари ва уларнинг операцияларини назорат қилиб турган метрополияларга боғлиқ бўлган пул тизимлари сақланиб қоли-шини таъминлаганлар. Эмиссия миқдори хўжалик эҳтиёжлари билан эмас, тўлов баланслари ҳолати билан белгиланган. Иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейинги даврда урушгача бўлган валюта блоклари асосида алоҳида валюта зоналари яратилди. Бу валюта зоналари асосий валютага нисбатан бошқа валюталарнинг қатъий курсини ушлаб туриш; миллий валюталарни гегемон – давлат банкларида сақлаш; зона ичида валюта ҳисоб-китобларнинг имтиёзли тартиби каби хусусиятларга асосланиб фаолият олиб боради.

3. Ривожланган мамлакатлар пул тизими ва унинг ўзига хос хусусиятлари. Ривожланаётган мамлакатларнинг пул тизими ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари.

XX аср урталарида кенг таркалган махсулотлар ва хизматларни, капитал ва ишчи кучини, илмий-техник ахборотлар ва бошқаришнинг янги усуллари халқаро айирбошлаш катор давлатларнинг узаро келишилган ҳаракатлари асосида ҳал этилиш керак бўлган бир қанча муаммоларни юзага келтирди. Бошқача қилиб айтганда, турли мамлакатлар уртасида жаҳон ҳужалик алоқалари барқарорлиги ва узишни таъминлаш, айирбошлаш учун тенг ҳуқуқли шароитларни яратиш ва унинг йулидаги барча тусиқларни йукотиш мақсадида иқтисодий муносабатларни тартибга солиш билан шугулланувчи халқаро ташкилотларга эҳтиёж сезилди.

Европа ҳамжамияти еки «Умумий бозор» иқтисодий ва ижтимоий муаммоларни биргаликда ҳал этиш мақсадида давлатларнинг бирлашувини жаҳон амалиетидаги биринчи йирик тажрибасини ўзида мужассамлаштирган. Гарбий Европа мамлакатларининг бу бирлашган ғуруҳи 1967 йилда ўчта йирик Европа иқтисодий ташкилотларининг қушилиши натижасида ташкил топди:

- 1958 йилда тузилган ва кейинчалик ЕХ га қирган 15 мамлакатни бирлаштирган Европа иқтисодий ҳамжамияти;
- Қумир ва пулат буйича Европа бирлашмаси;
- Атом энергетикаси буйича Европа ҳамжамияти.

ЕХ га аъзо давлатларда жаҳон аҳолисининг 7% и яшаб жаҳон савдосининг деярли 41%, валюта захираларининг 36%идан ортиғи туғри келади.

ЕХ нинг раҳбар ташкилотлари бўлиб Европа Қенгаши, Вазирлар Қенгаши, ЕХ комиссияси, Европа парламенти, ЕХ суди, Иқтисодий ва ижтимоий қумита ҳисобланади. Улар миллий иқтисодиётлар ривожланишининг ички муаммоларини мувоқиқлаштиради., барча аъзо мамлакатлар учун ягона ташки иқтисодий сиёсатни амалга оширади. 1985 йилда бу ташкилот томонидан махсулотлар, капитал, хизматлар ва ишчи кучини ягона ички бозорини яратишнинг 7 йиллик дастури қабул қилинди. Бунда уларнинг фаолиятидаги барча тусиқлар, яъни чегара ва божхона назорати, миллий андозалардаги солиқ фарқлари, валюта тизимларидаги тарли-туманлик ва бошқалар босқичма-босқич йукотилади.

1998 йил 2 майда ЕИ ҳукумати ягона валютавий муносабатларни амалга ошириш туғрисидаги қелишувга имзо чекди. ЕВТ га аъзо давлатлар аниқланди, валюта паритети белгиланди. Евроҳудудда валюта билан боғлиқ масалалар ҳал этилди.

Европа валюта тизимининг вужудга қелиш тарихига назар ташлайдиган бўлсак, 1958 йил «Умумий бозор» ташкил этилгандан сунг, ягона бозор учун ягона валютага эҳтиёж сезилди. Шундай шароитда умумий валюта ўрнини олтинга эркин алмашинувчи ва дуненинг қарийиб барча давлатларида резерв валюта сифатида сақланадиган АҚШ доллари босди. Валюта тизимининг бошқаруви эса ХВФ томонидан бошқарилди.

1969 йилга қелиб, АҚШ доллари инқирозга ўчради. Бу ҳоланинг асосий сабабчилари АҚШ ва Франция бўлиб, Франция президенти де Голль сиёсати буйича доллардаги валюта резервларини олтинга алмашиниш жараени бошланди. Бу эса доллар инфляциясини юзага келтириб, АҚШ ҳукуматининг доллар стандартдан воз қечишга олиб келди. Эндиликда, Европа давлатлари олдида доллар ўрнини босувчи барқарор валюта инструментини яратиш муаммоси вужудга келди.

1972 йил узаро муносабатларда доллар билан боғлиқ бўлган валюталарнинг параллел тебранишига асосланган «валюта илони» номини олган механизм яратилди. Бу тизимда етакчи валюта ролини немис маркаси ўйнади. Аммо маълум давр давомида далаатларнинг иқтисодий салоҳиятининг турличалиғи 1978 йилга қелиб, фақатгина Германия, Дания ва Бенилюкс давлатларини юқоридаги валюта механизми доирасида ўз валюта сиёсатини юритишга олиб келди.

1979 йилга келиб, «валюта илони» механизми урнини Европа валюта тизими (ЕВТ) босди. Бу тизимга аъзо давлатлар учун махсус тебраниш курси $\pm 2,5\%$ микдорида белгиланди. Уша йиллари Италия нисбатан пастрокдаражадаги иктисодиетга эга булгани учун бу тебраниш фоизи ± 6 килиб белгиланди. Кейинчалик ЕВТ га Буюк Британия, Испания ва Португалиянинг аъзо булиш муносабати билан куп узгаришлар киритилди. Ягона валюта тизими юзага келгандан сунг «Бреттон Вудс шартномаси» тизими буйича ривожланган Европа мамлакатлари уртасида капитал окими устидан конвертацион назорат урнатилди. Бу даврдача хар бир давлатда турлича валюта сиесати мавжуд эди. Франция симметрик усулни еклаб чиккан булса, Германия носимметрик йулни афзал курди. Симметрик тизим мавжуд булган давлатларда шундай валюта тизми мавжуд булдики, алмашинув курси паст булган давлатларда каттик валюта сиесати, алмашув курси юкори давлатларда эса эркин валюта тизими юзага келди. Германия пл эмиссияси юкори даражада булган ва юкори инфляцияни юзага келтирувчи симметрик усулни кабул килмади.

Нихоят 1979 йил мурсага келинди ва хар бир давлат узининг ички валюта сиесатини узгартирган холда алмашинув курсига таъсир этиш жавобгарлигини олди. Германия давлати бунинг уддасидан чикди. 1980 йилга келиб Германияда инфляция даражаси пасайди ва Германия маркаси Европа мамлакатлари учун «валюта лангари» номини олди. 1983 йил навбатдаги нефть инкирози юзага келди. Француз франки кучли корабозор таъсирига кириб колди. ЕВТ ида вужудга келган бу холат ГФР нинг канцлери Г.Коллнинг норозилигига сабаб булди. Брюссель учрашувидан сунг, Франция хукумати ЕВТ доирасида колиши келишиб олинди. Франция Молия Вазири Делор франкни маркага нисбатан махсус паритетини урнатиш оркали, реваъвация килмокчи булди. Аммо Колль карши чикди, сабаб марка аллакачон умумвалютага айланган эди. Франция валюта сиесати эса хакикатда Бундесбанк томонидан бошкарилди. Оркага йул йуклигини билган Франция хукумати ягона валюта тизими сари харакат килди ва бу орзу 1985 йилдан 1994 йилгача булган даврни оралигида, Франция Молия вазири Делорнинг ЕИ бошқаруви аъзоси булгандан сунг ушалди.

1998 йил ЕХ саммитида ЕХ комиссиясининг президенти Жакус Делор бошчилигидаги комитет тузилди. Бу комитетнинг асосий максади ЕВТ ини барпо этишдир. 1989 йили ушбу комитет 1991 йилнинг декабр ойида «Маастрих шартномаси»да кабул килинадиган таклифлар эълон килинди.

Делор ЕВТ га утишни 3 боскичи оркали амалга оширилишини таъкидлади.

1-боскичда, 1990 йил капитал устидан назоратни яъни чеклашлардан воз кечиш оркали эркин алмашув курси механизмини яратиш.

2-боскич, 1994 йилнинг 1-январидан бошлади ва бу даврда ЕХ молиявий институтларининг ЕВТ га тайергарлик жараени юз берди. 2-боскичда давлатларнинг бюджет дефицитини олдини олишга харакат килинди, аммо бу уринишлар зое кетди.

3-боскичда (муддати белгиланган) ЕВТ га аъзо давлатларнинг валютавий алмашув курсини тенглаштириш ва бу маъсулиятни Европа Марказий Банки (ЕМБ) зиммасига юклаш келишилиб олинди.

3-боскичнинг амалда кулланиши «Маастрихт шартномаси»да хам уз аксини топди. 2-боскичда Европа монетар институтлари (муассалари) ЕХ давлатларининг монетар сиесатига мослашув жараени юз берди. Шу даврга келиб, монетар ва фискал мезонлар юзага келди. 2 йил давомида номинал критерияга мувофик давлатларнинг монетар сиесати (1) паст инфляцияни, (2) паст даражадаги номинал % ставкиси, (3) баркарор булган номинал алмашув валюта курсини таъминлаш керак эди.

Ягона валюта тизимини барпо этиш масаласи 1985 йилда (декабр ойида) кабул килинан «Ягона Европа пакти»да таъкидлаб утилди. Бу Рим шартномасининг («Ягона бозор») давоми булди. Бу пакт 1993 йил 1 январдан кучга кирадиган булди. Табиийки, ҳеч канака чегара чекловлари булмаган ягона бозор, ягона валюта тизимини талаб килди. Аммо М.Петчер хукумати(олдин) карши чикди. Уз маркаси мавкеини тушиб кетишини

хохламаган Колль хукумати олдин сиесий иттифок тузиш кераклигини таъкидлади. Кейинчалик бу таклифга Ангоия хукумати ҳам имзо чекди. Бу таклиф келгуси даврларда куриб чикилиши тугрисида суз берган ЕИ бошқаруви аъзолари ЕВТ ини еклаб чикди. Деор ЕИ га аъзо давлатларнинг Мблари бошқаруви раисларини йигиб, товар, хизмат ва капиталнинг эркин ҳаракати тугрисида келишиб олди ва Рим учрашувидан сунг ЕВТ нинг кучга кириш куни белгилаб олинди.

Узоқ тортишувлар натижасида валютанинг кучга кириш муддати узайди ва 1992 йил қабул килинган «Маастрихт шартномаси» ягонаи валютанинг кучга кириш муддати 1999 йил 1 январ килиб белгиланди.

Бу билан Еврохудуднинг курилиш жараени тугамади. 1992 йил Германия чуқур иктисодий инкирозга юз тутди. Инфляция юқорилиги сабабли, Бундесбанк % ставкаларни кутаришга мажбур булди, ностабил валюталарни сотиб маркр йига бошлади. Шубҳасиз бу ҳолат ЕВТ га уз таъсирини курсатди. 1992 йилнинг 5 сентябридаги Нью-Йорк учрашувидан (махфий) Буюк Британия, Франция ва Германия молия вазирлари бу муаммони ҳал қилиш йулларини куриб чикдилар. Англия Молия вазири Ламонт фунт стерлингни иктисодий мавқеини тушиб кетишга сабаб бўлаётган Германия валюта сиесатидаги валюта фоиз ставкаларини туширишни суради. Германия молия ходимлари эса марка учун девальвация талаб қилди. 9 кундан сунг Италия лирасининг бардош бера олмаганлиги сабабли? Лира девальвация қилинди. Октябр ойига қелиб бу жараен уз таъсирини Англия фунт стерлингига ҳам утказди ва бу ҳолат Англияни ЕВТ идан чиқишига сабаб булди. Франция ва Германия хукумати Митеран ва Колль учрашувидан сунг, узларининг Бундесбанк ва Франция МБ орқали 2 валюта паритетини назорат қилишга қелишиб олинди. Аммо бу ҳам навбатдаги инкироздан кутқара олмади. 2 давлатнинг МБ лари амалга ошираётган кучли интервенция сиесатига қарамасдан 1993 йил 30 январда «қора жума» номини олган иктисодий таназзул юзага қелди.

Европа МБ ларининг Брюссель учрашувидан Бундесбанк президенти бкндан буен франкни сотиб олмасликларини баен қилди ва 2 та талаб қуйди: еки франкни девальвация қилиш еки ЕВТ идан чиқиб кетиш. Германия Бундесбанки ЕВТ идаги валюталар тебраниш чегарасини кенгайтириш яъни 2,5 фоиздан 6 фоизгача қилиб белгилашни таклиф қилди. Буюк Британия ва Италия қаби давлатлар бу тизимга қира олмаслиги туфайли ушбу тадбирларни амалга оширмади. Натижада қора бозор иштирокчиларининг фаолияти жадаллашди.

1-жадвалда фунт(Ирландия), песета, эскуда ва лиранинг 1992-96 йиллардаги кадрсизланиш даражалари курсатилган. Ирландия фунти 1993 йил февраль ойида 10% ли кадрсизланиш назариясини бошидан утказди. Песета ва эскуданинг кадрсизланиши йиллар оралигида ушиб борди. Италия лираси эса 1992 йил сентябрда 7% ни ташкил этган бўлса 1996 йил алмашинув механизмига қушилди. Кейинчалик юқоридаги валюталар доирасида ислохотлар утқазилди.

Франция халқаро иктисодий алоқалар институти директори Тъери де Монбриалнинг «Фигаро» газетасидаги фикрига қура, Совет Иттифокининг булиниб кетиши ЕВТ ни жадаллашиш учун замин яратган эмиш.

«Маастрихт шартномаси»га қура, ягона Европа валютаси «ЭКЮ» номи билан аталди. Дастлаб «ЭКЮ» 1973 йилда ташкил этилган валюта ҳамкорлиги доирасидаги Европа валюта фондида асосий ҳисоб бирлиги сифатида, валюта бозорининг асосий котировка валютаси, банк кредитлари ва қарз мажбуриятларининг тулов воситаси сифатида намоен булди.

Европа Иттифокида ягона валюта бирлигини ЭКЮ давом эттириш мумкин эди, аммо Германия хукумати асосида Франция термини етган ЭКЮ пул бирлиги урнига умумевропа номини эслатувчи «Евро» бирлигини қиритишни таклиф қилди.

Европа валюта тизимининг ташкилий ва ҳуқуқий асослари ҳамда вазифалари.

ЕВТ нинг бошқарув органлари ҳозирги қуринишга қелгунга қадар Европа Валюта Фонди (ЕВФ) томонидан амалга оширилган.

ЕВТ нинг амалдаги бошқаруви 2 муҳим усул билан амалга оширилган:

1. Административ усул;

2. Бозор усули.

2-усулда ЕВТ учун асосий шартларидан бири бу ЭКЮ нинг конвертация масаласидир. Конвертация муаммосининг юзага келиши ЕВФ ташкил этилишига сабаб бўлди.

1-усулда эса ЕВФ га аъзо давлатларнинг эмиссион банклари ЭКЮ билан буладиган операциялар жараенида давлатлараро тулов баланси сальдосини тартибга солиш. Бу операциялар доирасида ҳар бир давлатнинг МБ и уз валютасидаги активларни ЭКЮ га конвертация қилиш ҳуқуқига эга бўлди. Бу турдаги валюта алмашинувлари ЕВФ функциялари доирасида амалга оширилди. ЕВФ қиска, урта ва узок муддатли молиялаштиришни амалга оширди.

Баден-Вюртембургдаги МБ нинг бошқарувчиси Г.Клотеннинг таклифига кура, турлича ташкилотларнинг моделига эга бўлган ЕВФ, Миллий МБ лар ва миллий ҳукуматлар уртасидаги муносабатларда юзага келган муаммоларни ҳал этишнинг 5 та усулини курсатиб ўтди:

1) «Минимал»

2) «Бошқарув»

3) «Европа Регионал Фондларини (ЕРФ) тартибга солиш»

4) «ЕМБ» ни тузиш

5) «Суи генерис»

Минимал принцип. Европа валютавий-сиесий хаморлик фонди ЕВФ номини олди. Бошқарув органлари эса миллий МБ ларнинг бошқарувчиларидан ташкил топган. Бу услда купрок ЕВФ томонидан амалга ошириладиган урта ва узок муддатли молиялаштириш қиради.

«Бошқарув» усули эса узининг амалий фаолияти билан биринчидан фарк қилмайди.

Худудий валюта фондларининг амалдаги бошқарув маркази ЕВФ бўлиб қолди ва ЕВФ узининг муддатли кредитлари орқали административ бошқарувни ўрнатди.

ЕВФ нинг МБ ларининг валюта масалаларидаги фаолиятларини бирлаштириб уз бошқарув йуналишининг 2-поғонасига асос қолди. Назоратчи ролини ўйинган ЕВФ аъзо давлатларининг валюта сиесатини тартибга қолди.

ЕВФ нинг фаолияти «суи-генерис» базавий принципга асосланганлиги сабабли МБ лар ва ҳукуматлар билан буладиган тугридан-тугри бошқарув осон кечди. Бунда халқаро валюта бозорида воситачилик функцияси, урта муддатли ва қиска муддатли молиялаштириш, аъзо давлатларнинг валютавий муносабатларини тартибга солиш вазифалари қўйилди.

Германия Бундесбанки ЕВТ ни бош бошқарувчиси номини олган ЕМБ нинг ҳуқуқий ва ташкилий асослари доирасидаги масалаларни қутариб чиқди. ЕМБ нинг асосий вазифаси «Маастрихт шартномаси»да келтирилишича – «нархлар барқарорлигини сақлашдир». ЕМБ нинг қолгани вазифалари юқоридаги вазифани амалга оширишга қаратилаган. Масалан, нархлар барқарорлигига эришиш учун бозор иктисодиетининг тамойилларига асосланган эркин рақобат шароитида Иттифокнинг умумий иктисодий сиесатини рағбатлантириш орқали эришиш мумкин.

«Маастрихт шартномаси»да келтирилишича Еврохудудга аъзо давлатлар қуйидаги тамойилларга асосланиши керак: «барқарор нархлар даражаси, давлат молияси, валюта кредит шарт-шароитлари ва тулов баланси».

Еврохудудда ЕМБ нинг вазифалари, ҳуқуқлари тугрисида суз борар экан, менимча ҳар бир валюта-кредит доирасидаги масалани ЕМБ нинг ўзи ҳал қилиши керак, сиесатчилар эмас. (Англияда валюта-кредит сиесатини асосий йуналишларини давлат белгилайди). ЕМБ ҳеч қандай юридик органлари олдида ҳисобот бермаслиги зарур (АҚШ да ФРС конгресс олдида ҳисобот беради) ва ҳукумат томонидан берилган йул-йуриқ ва

таклифлар қабул қилмаслиги керак (АҚШ да ФРС ҳар бир масалани президент билан муҳокамадан сунг қабул қилади).

ЕМБ факатгина Европа Парламентининг (ЕП) комиссияси таклифларини қабул қилиши мумкин.

ЕМБ нинг қолган функцияларига:

- ◆ Валюта операцияларини ташкил этиш;
- ◆ Аъзо давлатларнинг махсус алмашинув ресурсларини сақлаш (бошқариш);
- ◆ Ўзаро тулов тизими устидан назорат утказиш;
- ◆ ЕИ ичида пул эмиссиясини ташкил қилиш.

ЕМБ нинг Советига ЕМБ нинг дирекция ва 11 та давлатнинг МБ лари қиради. Бу совет пул сиесати ва асосий фоииз ставкаларини Еврохудуд доирасида амалга ошишини таъминлайди, пул массаси устидан назорат уткази. Қуйидаги схемада ЕМБ бошқарув аъзоларини тузилмавий қурилиши келтирилган.

«Маастрихт шартномаси» нинг 7-моддасида келтирилишича «ЕМБ ҳам, миллий МБ ҳам, бошқарма органлари аъзолари ҳам ЕИ нинг органлари тасарруфидаги муассасалардан еки аъзо давлатларнинг ҳукуматлари томонидан таклиф қилинган йуриқномаларни қабул қилишга ҳаққи (ҳуқуқи) йук».

Шу уринда Ямайка шартномасида қабул қилинган СДР нинг пул бирлиги сифатида (суз) ва кредит воситаси сифатида муомалада бўлганлиги ҳақида суз юритишни жоиз топдим.

1969 йил вужудга келган СДР мамлакатларининг валюта сиесатида асосий резерв активлари сифатида намоён бўлди. Дастлаб СДР олтин асосида аниқланди, аммо 1974 йил сузувчи валюта курсига утилиши билан «олтин асос» тизимида чек қуйилди. СДР нинг курси «валюта савати» –бунда 16 та давлат миллий валюталарини уртача нисбати орқали аниқланди, шу билан бир қаторда аъзо давлатларнинг жаҳон савдосидаги улуши 1%дан кам бўлмаслиги керак. 1981 йил СДР курси 5та давлат валюталаридан танлов асосида аниқланди.

Қупгина иктисодчиларнинг ҳисоблашларида , СДР резерв валюта сифатидаги ҳаракатидан қура, кредит воситасидаги қурилиши қупрок даражада қайд этилган экан.

ЭКЮ эса ЕИ га аъзо 12 давлатнинг валюталари асосида муомалада бўлган. ЭКЮ қорзинасида ҳар бир давлатнинг улуши ЕИ нинг Ялпи Миллий Маҳсулотигаги улуши ва ЕИ микесидаги экспортнинг ҳолати билан аниқланди. СДР дан фарқли равишда ЭКЮ олтин ва долларга қисман алмашинган. ЭКЮ нинг эмиссия ҳажми СДР никидан юқори бўлган. СДР қаби ЭКЮ ҳам нақдсиз формада яъни Марказий Банк ва тижорат банкларининг ҳисобларига езилиш орқали муомалада бўлган.

Еврохудудга аъзо давлатлар учун «Барқарорлик пакти»ни қабул қилиниши давлатларнинг бюджет дефицитини ЯИМ га нисбатан 3% микдорида (лимит) белгиланди ва бу чегарани бузган давлатлардан жарима ундириб олиш тизими яратилди. Бу тизимни амалда ишлаш механизмини Германия еклаб чиқди.

1997 йил Франция Бош вазири Жоспеннинг таклифига қура юқори ишсизлик даражисига эга бўлган ва давлат қарзи ЯИМ га нисбатан қатта фоиизни ташкил этган давлатлар Еврохудуд аъзоси бўла олишмади. Ниҳоят, 1996 йил қабул қилинган «Барқарор нарх ва ривожланиш пакти» да ишсизлик ва давлат мажбуриятлари масаласи бўйича таклифлар қуриб чиқилди.

2-жадвалда ЕИ га аъзо давлатларнинг 1990 йилги бюджет дефицити (ЯИМ га нисбатан) ва давлат мажбуриятлари (ЯИМ ганисбатан) қурсаткичлари фоииз ҳисобида келтирилган. Жадвалдан қурииб турибдики, Италияда давлат бюджети дефицити (6.6%) , мажбуриятлар эса 123% ни ташкил этган. Бу ҳолат ЕМБ ни уз урнида Италия учун алоҳида валюта сиесатини ишлаб чиқишга мажбур қилди. Греция эса 2йил давомида (1990-92 йиллар) давлат бюджети дефицитини паст даражада таъминлай олмаганлиги сабабли ЕВТ га қабул қилинмади.

«Маастрихт шартномаси» Еврохудудга аъзо давлат булиб қабул қилинишининг 5 та шартини қуйди; яъни ЕВИА аъзолари бўлган давлатлар иқтисодий жihatдан юкори ривожланган ва мустахкам рахбариятга эга бўлган ҳамда қуйидаги иқтисодий курсаткичларга эришган давлатлар бўлиши мумкин:

- 1) бюджет камомади (тақчиллиги) ЯИМнинг 3% микдоридан ошмаслиги керак;
- 2) давлат қарзи ЯИМ 60% дан ошмаслиги керак;
- 3) ЕВТ томонидан аниқланадиган валюта курси 2 йил давомида тебранмаслиги зарур;
- 4) узок муддатли қарзлар бўйича фойизлар 2% дан ошмаслиги керак;
- 5) инфляция даражаси 2.7% дан ошмаслиги керак.

2. Европа Иттифоқи доирасида олиб борилаётган ягона валюта ва кредит сиесати.

Ягона валюта ва кредит сиесатининг аниқ бажарилиши бу тизимга аъзо ҳар бир давлатнинг МБ лари (сиесати) асосида ташкил этилган. ЕИМБ томонидан назорат қилинади. Бошқарув Совети асосий фойиз ставкалари ва пул агрегатларини белгилайди ва шу билан бир қаторда олтин валюта резервлари устидан назорат урнатади. Бундан ташқари ЕМБ миллий МБларнинг валюта эмиссиясига узининг квоталарини урнатади. ЕМБ миллий МБ лар устидан жорий назоратни олиб бориш орқали ЕИ валюта бозори конъюктурасини тартибга солиди ва валюта интервенциясини утқизиш учун олдиндан замин яратади.

ЕМБ нинг асосий, валютани тартибга солиш, инструменлари қуйидагилардан иборат:

- 1) Инфляция даражасини назорат қилиш учун асосий пул агрегатлари устидан жорий мақсадли назоратни утқизиш;
- 2) «Еврохудуд» давлатлари учун фойиз ставкаларнинг тебраниш лимитларини урнатиш;
- 3) Очиқ бозор операциялари;
- 4) Банклар учун минимал резерв талабномаларини урнатиш;

Еврохудуд давлатлари банкларининг фаолияти замонавий, узаро қулай бўлган «Таргет» номи билан машҳур ҳисоб-китоб тизимида юритилиши ЕИМБ томонидан амалга оширилди. Шунини таъкидлаш жоизки, ЕИ га аъзо 15та давлатнинг 11тасигина ягона валюта тизимига аъзодир. Бу тизимга аъзо бўлмаган қолган 4 та давлат учун ҳам алоҳида ҳисоб-китоб механизми урнатилган. Белгиланган мезонларга қура, юкоридаги 4 та давлатларнинг миллий валюта курси ва евро курси уртасидаги муносабат $\pm 15\%$ ни ташкил этиши керак. Бу давлатларнинг ички ҳисоб-китоб механизмига асосланган курс сиесати ЕИ Совети томонидан (ЕМБ нинг тақлифларига таянган ҳолда) қупчилик овоз бериш йули билан амалга оширилади. 15%ли тебраниш лимитини бузган давлатлар учун, маълум мақсадларга йуналтирилган, пул бозори доирасидаги валюта интервенцияси сиесати олиб борилади. Бу давлатларнинг (4 та) тижорат банклари узаро ҳисоб-китобларда, фақатгина маълум шартлар асосида «Таргет» тизимидан фойдаланиш мумкин.

Ягона валюта-кредит бозорининг асосий талабларидан бири бу либерализация жараени ва давлатларнинг ягона қонун, қоидаларга амал қилаган ҳолда молия операцияларини амалга оширишдир.

Бўлар:

- 1) Сугурта компаниялари ва бошқа турдаги фондлар нафакат уз давлатларида балки Еврохудуд микесида ҳам уз инвестицион опреацияларни утқизиш ҳуқуқига эга. Бу ҳолат эса компанияларнинг давлат томонидан амалга ошириладиган марказлашган сиесатдан қочиб, уз портфелининг диверсификацион мавқеини оширишга олиб қелади;

- 2) Миллий чекловларини чеклаб утган холда, давлат кимматли коғозларини кенг Еврохудуд тармоқларига жойлаштириш учун йул очади;
- 3) Еврохудуд ичида қафолат тарикасида кучмас мулкларининг ҳаракати чегараланмаган холда, фақат давлатларнинг махсус мақсадга йуналтирилган рухсатномаларини талаб қилган холда, амалга оширилади;
- 4) Ҳар бир давлатнинг миллий валюта сиёсатида шу давлат банкининг бошқа давлатдаги филиаллари устидан олиб бориладиган назорат қамаяди;
- 5) Еврохудудига аъзо давлатларда турлича солиқ тизимининг ташкил этилиши узаро муносабатларга киришадиган икки давлат субъектлари ўртасидаги рақобатни сусайтиради.

Европага ўтиш доирасидаги асосий йуриқномаларига қура, ҳукумат билан бир қаторда хусусий бизнес ҳам ЕИ нинг талаб ва чекловлари доирасида Еврохудуд микесида эркин фаолият юритиш ҳуқуқига эга бўлади.

Қатор давлатларнинг молиявий операциялари доирасида янги валютага ўтиш қонун-қоидалари ўрнатилди. Ўзқ даврлардан бери ЭҚЮ га эквивалент база асосида ишлаб келадиган ЕИ нинг молиявий институтлари учун еврога ўтиш осон кечди. Европа инвестицион банки ва бошқа молия институтлари томонидан ягона ички бухгалтерия тизими яратилди. ЕИ ва ЕМБ томонидан 1999 йил 1 январдан олдин муомалага чиқарилган асосида ЭҚЮ етган облигациялар автоматик равишда еврога конвертация қилинади. ЕИ га аъзо давлатларнинг валюталари эса еврога ўз қурси бўйича 2001 йил 31 декабрда қайта ҳисобга олинади. Давлатларнинг ташқи қарзлари еврога конвертация қилинган холда 1999-2001 йил мобайнида туланиши шарт. Европа фонд биржа бозоридаги Еврохудудга аъзо давлатларнинг халқаро микесдаги қимматли коғозлари 1999 йил 4 январдан (Биржанинг 1-очиқлиш қуни) бошлаб еврога деноминация қилинган холда муомалада бўлади.

Миллий валютадаги евронинг молиявий қурсатқичларидаги қурсининг ўзгариши вергулдан кейин 3 та соннинг ўзгариши асосида аниқланишини қилишиб олинди.

Еврохудудда банк фаолиятига тегишли бўлган 2та йуриқнома қабул қилинди.

Биринчисида, ўтиш даври давомида барча давлатларнинг миллий банклари миқознинг счётида қолган суммадаги миллий валюталарни қайта ҳисобга олишдан озод қилинди. Валюталарнинг еврога деноминация қилинади жараёни фақатгина маълум мақсадлар учун қўлланилади. Конвертацион валюталарнинг маълум ҳажмдаги чегараси эса банклар томонидан мустақил белгиланади.

Иккинчисида эса, банкларнинг қисқа ва ўзқ муддатли евровалюта операциялари узаро боғлиқ турли йуналишлар бўйича олиб борилади. 1-томондан, евровалюта заём, облигацияларни сотиб олиш манбақидир. Қисқа муддатли евровалюталар қимматбаҳо қозғаларни сотишдан тушган маблаг, қўпича қисқа муддатли қармоялар бозорига жойлаштирилади. Ўзқ муддатли маблаглар олинган вақт ва улардан фойдаланиш муддати ссуда олинган мақсад учун ишлатишни бошлагунча қисқа муддатга жойлаштирилади. Бундай операцияларнинг ҳажми одатда, қисқа муддатли бозорда евровалюталарни ставкалари ошиб боради.

Янги валютага ўтиш ЕИ даги тадбирқорлик савдо соҳасида яхши имқониятлар яратади. Бунинг учун Еврохудуд пул-қредит ва валютани тартибга солиш доирасидаги ягона ҳуқуқий масқанга айланади. Табиқ ҳолқи, пулларни ўтқазма қилиш муддати қисқаради, операцияларни ҳисоб-қитоб хизматлари учун қилинадиган қаражатлар қамаяди, бу ҳолат эса қорхоналарда оборот қапители ва нақдний қаражатларини тушишига олиб қелади.

Европа иқтисодчиларининг янги валютани халқ ҳужалиғи оборотидаги ўрни қандай бўлишини таҳлил қилиб қуйидаги ҳулосаларга қилишди:

- 1) қўтилаётган проқнозларга қура 1999 йилдан бошлаб, еврога аъзо давлатларнинг ярмидан қўпининг ташқи қарзлари евровалюта бўйича реденоминация қилинади.

- 2) реденоминациянинг амалаг ошириш доирасида банклараро оборот ва киска муддатли депозитларнинг ҳамда банк мажбурий резервларининг асосий қисмининг 1/3 қисмигачасини камраб олади. Аммо бу ҳолатда узок муддатли мажбуриятлар муносабатларида катта заралар қурилиши мумкин. Шунинг учун яқин кунлар ичида корхоналар валюта портфелининг маълум қисмига диверсификация қилиниши кузланаяпти.
- 3) Ҳозирги кунда еврога деноминация қилинаётган баъзи валюталар (немис маркаси, француз франки ва голланд гульдени) аллақачон жаҳон савдо оборотидаги уз мавқеини йўқотмокда.

Эндиликда ҳар бир давлатда асосий фигура ролини ҳукумат эмас, балки хусусий заёмчилар, тадбиркорлар уйнайди, шу билан бир қаторда асосий инвестициялар давлат облигациялари ҳисобига эмас, балки ЕИ нинг валюта –кредит сиёсатини базасини ташкил этувчи корхона ва ташкилотларнинг қимматли қозғалари (акциялари) томон оқиб боради. Капиталнинг айланиш даражаси ошади ва узок муддатли кредитларнинг фойз ставкаси йиллик 4 фойзгача тушиши мумкин. Банклар доирасида эса ягона банк хизмати бозорининг урнатилиши ва ягона давлат ва корпорация қимматли қозғалар бозорининг ташкил этилиши кузланаяпти.

Саноат корпорациялари учун евронинг киритилиши ҳисоб китоб хизматларининг ва қафолатланган валюта операцияларининг арзонлашувига, ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларнинг айирбошлаш қурсидаги валюта хавф хатаридан четланиш ва молиялаштириш баҳосининг арзонлашувига олиб келади.

2002 йил 1 январдан бошлаб Европадагина эмас, балки бутун оламда стимул воқеа юз беради. Бельгия, Голландия, Люксембург, Германия, Франция, Италия, Испания, Португалия, Ирландия, Австрия ва Финляндия давлатларининг миллий валютаси муомаладан чиқарилиб ула урнига Европа иқтисодий ва валюта иттифоқи валютаси бўлиб Евро муомалага киритилади. Евронинг муомалага киритилиши XX асрнинг охири ва XX1 асрнинг бошларида Европа ҳаётида ута масъулиятли қадамдир. Бундан ташқари бу воқеа нафакат Европалықлар балки дунёнинг бошқа давлатларида истикомат қилувчи миллионлаб кишилар ҳаёт тарзига ҳамда молиявий бозорлар фаолиятига таъсир қурсатади.

Уз узидан савол тугилади бу янги валюта Европа иттифоқи иштирокчилари бўлган давлатларнинг миллий валютасига қараганда қандай афзаллықларга эга? Европа сиёсий доиралари фикрича евро Европа иқтисодий тараққиётга янги қуч беради. Европа иттифоқида ҳужалик ва савдо позицияларини мустаҳкамлайди. Валюта алмаштириш бўйича корхона қаражатларини жуда кам минимумга етказиши. Баъзи бир доираларда баҳоланиш бўйича у йилига 20 млрд ЭҚЮ га тенг қаражатларни иқтисод қилади.

Ягона валюта Европа иттифоқи таркибига қирмайдиган мамлакатлар корхоналарининг Европа фирмалари билан бўладиган савдосини ҳам рағбатлантириши керак. Чунки энди барча контрагентлар бўйича бўладиган ҳисоб китобларда битта валюта ишлатилади. Бу уз навбатида валюта алмаштиришда тежашга эришиш ва уларга мувофиқ равишда юзага келадиган таваккалчиликлардан қочиш имконини беради.

Баъзи иқтисодчи ва сиёсатчиларнинг фикрига қура Европа иттифоқи хавф хатарга рубару қелиши қутиляпти. Сабаб валюта тизими доирасидаги айрим лойиҳаларнинг тугалланмаганлигидир. Оддий ишотлардан бири шуки валюта сиёсатининг Европа молия муассасалари томонидан бошқарилиши ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда фискал сиёсатнинг миллий ҳукуматлар томонидан амалга оширилиши ЕМБ ва ҳукуматлар уртасида жиддий қелишмовчиликларни қелтириб чиқармокда.